

UNIVERSITAT DE BARCELONA

**LA GUERRA I EL PENSAMENT ESTRATÈGIC:
EL PUNT DE VISTA DIDÀCTIC**

Anna Bastida Navarro

**Tesi de doctorat dirigida pel
Dr. Gabriel Cardona Escanero**

Barcelona, abril de 1992

Secció II

La Primera Guerra Mundial a l'aula

**CAPÍTOL 7.- ALGUNES PROPOSTES D'ESTRUCTURACIÓ D'UN
TERCER
NIVELL DE CONCRECIÓ ADREAT ALS ENSENYAMENTS
SECUNDARIS I CENTRAT ENTORN DE LA PRIMERA
GUERRA MUNDIAL**

7.1. Introducció

Als capítols precedents, que componen la primera secció de la segona part d'aquesta tesi, s'hi han tractat alguns aspectes de la Primera guerra mundial que resulten més aviat infreqüents a les nostres aules. Ens hem acostat als camps de batalla, hem esbrinat com eren i com evolucionaven els diferents tipus de combat, quines necessitats de proveïment generaven i quines conseqüències implicaven pels combatents i pel paisatge. Alhora, i deixant de banda el tema de les causes de la guerra —objecte habitual dels nostres programes escolars—, hem provat de trobar les raons de l'ample recolzament a la declaració d'hostilitats, de la perseverància dels combatents en els diferents fronts, de la resistència física i moral de la població civil. Igualment ens hem deturat en l'esforç material que signifiquen aquests quatre anys de guerra per a les potències més industrialitzades del món.

L'anàlisi que hem fet d'aquesta guerra ha demostrat com d'irreal pot resultar l'ensenyament de les Ciències Socials si evitem el tracte directe dels temes bèl·lics, encara que és en la interrelació amb el conjunt dels continguts que constitueixen les Ciències Socials que poden adquirir el sentit, el relleu i la vàlua pertinents.

La ineludibilitat del tema la demostra el sol fet que, a l'Europa de finals del segle XIX i començaments del XX, la idea de la guerra ocupi un lloc central en les reflexions dels intel·lectuals, els projectes dels industrials, l'actuació dels governs, les maniobres dels diplomàtics, les fantasies del jovent urbà o les il·lusions dels revolucionaris. Oi més si el desenvolupament real del conflicte ha marcat intensament no sols les vides individuals dels testimonis, immediats i llunyans, sinó també el conjunt dels esdeveniments posteriors: repartiment estatal del territori europeu, presència del socialisme, hegemonia

política i econòmica a escala mundial, etc. etc.

Però no només és tracta del fenomen bèl·lic considerat en conjunt, sinó que les circumstàncies concretes del combat --malgrat la seva aparença pugui ser massa especialitzada-- tenen l'interès de constituir la clau d'alguns fenòmens d'abast general. L'afirmació, ja citada, del mariscal Montgomery segons la qual

"la guerra del 1914-1918 no es podia guanyar. Només es podia perdre per l'esfondrament final de la resistència dels homes d'un bàndol o l'altre"

(1969, p. 495),

només es pot comprendre si centrem l'anàlisi dels aconteixements al camp de batalla mateix, ni que sigui momentàniament, i si es tenen presents les característiques que configuren el combat i els diversos "cercles per quadrar" de què parlava Norman Stone.

En efecte, hi ha dos fets militars que expliquen les enormes necessitats productives amb què s'enfronten els països bel·ligerants i la conseqüent organització intensiva del conjunt de la vida econòmica amb l'objectiu de fer-hi front: l'*impasse* tàctic, que privava d'arribar a la possibilitat de decisió d'una forma ràpida, i l'opció estratègica d'aproximació directa i de guerra de desgast à *outrance*. L'enorme durada del conflicte, que es deriva d'aquestes opcions, posa a prova la solidesa material i moral de cada bel·ligerant i la seva cohesió interna, alhora que mostra la correlació de forces present al seu teixit social. Les opcions preses per tal de solventar uns problemes militars determinats --proveir de pertrets suficients els combatents en les condicions reclamades pel front-- mostren el decantament de les diferents societats bel·ligerants, deixen traslluir les seves tensions internes i, en algunes ocasions en precipiten l'esclat, de manera que queden invalidades per a seguir combatent.

Pel que fa a la quantificació de la destrucció produïda, que és d'un abast sense precedents tant en vides com en béns materials, s'ha de recórrer igualment a l'explicació derivada de la mena d'armament de què disposaven els exèrcits combatents i de la manera en què en feien ús.

L'experiència adquirida al camp de batalla és mereixedora d'atenció ni que sigui només pel fet que va afectar directament uns setanta milions de persones. Però, de més a més, té l'interès d'influir sensiblement alguns fenòmens de la postguerra. Per exemple, hi és present amb tota evidència en algunes manifestacions de la pintura expressionista: les sèries *Die Krieg*, d'Otto Dix

o *Miserere et guerre*, de Georges Rouault en són una mostra. Molt més rellevant des del punt de vista històric és el cas dels feixismes, alguns fonaments dels quals havien arrelat directament en l'experiència de la Gran guerra. A Alemanya un dels nuclis originaris del moviment nazi és constituït per grups d'ex-combatents, dels quals Walter Benjamin va dir que

"no coneixen altra cosa que la guerra"

i que

"allò que defenen en la postguerra, és a dir, el paisatge del front, és la seua veritable pàtria"³⁰².

D'altra banda, saber com era veritablement el combat i quin cost humà i material tenia permet d'apreciar justament la decisió dels bel·ligerants de no voler acceptar altra pau que la que sortís d'una victòria militar concloent i el seu entossudiment general —amb la parcial excepció d'Àustria-Hongria i la decidida de la Rússia Soviètica— a negar-se a la pau de compromís, és a dir, allò que Douglas Porch anomenava el triomf de la irracionalitat. Però amb això ja entrem en l'àmbit dels valors.

I, si en l'àmbit factual i conceptual el tractament de la guerra s'ha mostrat útil i productiu, en el de l'educació en valors presenta unes possibilitats encara més favorables.

En efecte, la manera com es desferma el conflicte i la forma que pren permeten d'encarar algunes qüestions fonamentals. En primer lloc, els inconvenients de les guerres "imaginàries", és a dir, la idealització col·lectiva de la guerra i la seva conversió en una "aventura a l'aire lliure", heroica, alegre, breu i intensa, amb absolut desconeixement de la realitat del camp de batalla. Segonament, els perills que significa el desentendre's col·lectivament dels coneixements militars i el deixar autonomia institucional als especialistes, amb la conseqüent impossibilitat de jutjar les seves decisions amb coneixement de causa. També s'evidencien els temes referits a la valoració de tota una nació, una cultura, o una ètnia amb qualificatius unívocament favorables o desfavorables, i a l'aflorament de fanatismes patriòtics i xenofòbics. Aquests temes es confronten amb el de la necessitat d'actuar defensivament en cas d'agressió. Una altra qüestió d'abast molt ample és la que es relaciona

³⁰² Walter Benjamin: "Teorías del fascismo alemán" in *Para una crítica de la violencia y otros ensayos*. Madrid, Taurus, 1991, pp. 47-59. Aquest article, redactat originalment el 1930, era una ressenya que Benjamin va fer d'una col·lecció d'assaigs editada per Ernst Jünger amb el títol *Guerra i guerrers* i publicada el mateix any.

amb el valor concedit a la vida humana individual i a la legitimitat de les decisions institucionals que hi incideixen, des de les més amples —declarar la guerra, signar la pau— a les més reduïdes —enviar tal patrulla, ordenar tal atac, decidir la retirada—. També es poden plantejar els temes relacionats amb el comportament dins dels grups humans exposats a situacions de perill extrem, els avantatges que es deriven de la pràctica de la solidaritat i l'ajut mutu i l'augment del risc que provoca l'individualisme. La comparació entre l'entusiasme col·lectiu i l'animació dels moments de l'esclat de la guerra (l'abast dels quals fenòmens és limitat, però) i l'emoció que marca l'arribada de l'armistici proporciona alguns temes de reflexió substanciosos i es pot complementar amb el destí que esperava bona part dels excombatents. Finalment, el concepte de victòria, aplicat a la realitat europea del 1918, adquireix unes connotacions prou ambigües que li atorguen dret a discussió.

Fins aquí espero haver demostrat suficientment tant la coherència com el valor educatiu de la incorporació als currícula de Ciències Socials adreçats als ensenyaments secundaris dels fets pròpiament bèl·lics de *la Primera guerra mundial*. A fi i efecte de facilitar aquesta incorporació, les pàgines següents es dediquen al suggeriment de possibles configuracions del tema i inclouen dues propostes. Totes dues han estat experimentades, però l'experiència s'ha fet en un ensenyament poc idoni, almenys en teoria: l'Escola de Mestres i és clar que aquesta experiència no basta per a erigir cap principi referent a ensenyaments secundaris, però, els resultats obtinguts, que s'exposen més endavant, són qualitativament similars als derivats d'experiències molt més inarticulades, dutes a terme a l'ensenyament secundari alguns anys enrera, quan les possibilitats de treballar en una tesi com aquesta encara no s'havien considerat. La tradició a què pertanyo ens empenyia a presentar el tema de COU anomenat *La Primera guerra mundial* segons un esquema que privilegiava les causes i les conseqüències del conflicte i que obligava a explicar els temes relacionats amb l'imperialisme o les aliances diplomàtiques de forma prèvia, mentre s'oblidaven sistemàticament els fets ocorreguts al camp de batalla. És a dir, es plantejava la qüestió, tan controvertida, de les causes de la guerra i, "després de més de quatre anys de combats", es passava ràpidament a les múltiples conseqüències del desenvolupament i desenllaç de la guerra: la compareixença de nous Estats, els feixismes, la Revolució russa, etc.

El tema passava inadvertit, com gairebé tots els altres, sense ni cridar l'atenció ni reclamar l'interès dels alumnes. Fins que el seminari de Geografia i Història de què feia part, en un institut de Badalona, va introduir com a

lectura obligatòria per a segon de B.U.P. una novel·la que jo no havia llegit mai: *Res de nou a l'oest*. Aquesta proposta va tenir efectes inesperats. La primera lectura del llibre em va resultar repulsiva: com a dona, m'era lluny la terminologia militar, i em molestaven les descripcions dels combats, que trobava massa tècniques; i, com a persona sensible, no podia suportar més de vint pàgines seguides de lectura³⁰³. Malgrat tot, els resultats, a classe, foren decisius: "allò" interessava veritablement els alumnes. Les raons eren diverses i anaven des de la identificació amb els protagonistes de la novel·la, d'una edat semblant a la seva, fins el legítim horror davant una debacle monstruosa que ells desconeixien i de la qual se'ls en presentava un aspecte inusual. Aquest interès, constatat un any rera l'altre inclús en els alumnes, d'extracció social molt diferent, d'un institut de l'Eixample de Barcelona, va contribuir a obrir-me els ulls i a acostar-me al tema.

Aquest capítol s'estructura en els següents epígrafs: en primer lloc, s'hi fan les propostes d'estructuració i seqüenciació del tema, segonament, hi ha dues cronologies i un glossari, que corresponen respectivament als fets i conceptes específics de la Gran guerra que he considerat fonamentals per a un tractament compresiu del tema. El professorat podrà triar els que li interessin en funció de com s'hagi decantat en l'estructuració dels continguts temàtics. L'apartat 7.4. es dedica al tractament dels valors; el 7.5 incorpora alguns suggeriments per a organitzar activitats d'aprenentatge i se centra en dos dels molts procediments possibles: els jocs i el treball amb textos. A l'apartat 7.6., que es dedica als recursos, s'hi poden trobar una selecció de bibliografia comentada i una altra de materials de procedència variada: filmografia, iconografia, etc. A l'apartat 7.7. s'hi explica l'experiència docent adquirida amb aquest tema i s'hi inclou un apèndix de materials de classe.

7.2. Presentació, seqüenciació i objectius del tema

Les formes possibles d'estructurar el tema són, evidentment, molt nombroses, en funció tant dels aspectes que es vulguin primar com del temps de què es disposi, de les característiques del grup-classe a què vagin dirigides, del context curricular que s'hagi decidit, etc.

Aquí es presenten dues opcions molt diverses, la primera de les quals se centra del tot en la guerra mentre la segona s'hi refereix molt més tangen-

³⁰³ Probablement, a tot plegat hi ajudava una traducció castellana gens recomanable a l'editorial Bruguera, ben diferent de l'esplèndida versió de Joan Alavedra a l'editorial Proa (1968)

cialment. Ambdues han estat experimentades a l'Escola de Mestres de la Universitat de Barcelona: la primera en quatre grups-classe de segon curs d'especialitat de ciències socials (curs 1989-1990) i la segona en un grup-classe de tercer curs de la mateixa especialitat (curs 1991-1992).

La forma en què faig les propostes es limita a suggerir-ne els trets bàsics: tots els mestres amb experiència sabem adequar als objectius que pretenem i a la conjuntura que travessa el grup-classe les idees i materials que ens cauen a les mans i, per això, sé que és més útil el suggeriment que no pas el muntatge sencer i acabat. Altrament, quan s'explica l'experiència pràctica, es fa amb molt més detall, amb la intenció que es puguin comprovar totes les passes seguides. Però no voldria que s'interpretés com una proposta tancada.

7.2.1. *Un tractament global de la Primera guerra mundial*

Aquesta primera opció que proposo té un esquema molt simple, i es compon d'una "immersió" en la guerra a partir de la qual es van plantejant problemes: és a dir, es tracta d'un acostament a la realitat del camp de batalla detallat però "en fred", sense recórrer a cap antecedent causal. Un cop se n'han analitzat les coordenades bàsiques es comencen de tractar temes més amplis, una mica com aquell que tira un roc a l'aigua i observa els cercles que es van formant entorn del punt de l'impacte.

7.2.1.1.- Objectius:

Els objectius que pretén un plantejament com aquest són diversos. Des d'un punt de vista general, intenta que els alumnes s'acostin a la Gran guerra i al seu context, que coneguin els problemes bàsics que suposa tant al camp de batalla com al front interior i que puguin reconèixer les funcions de fita que fa en l'evolució de les societats i els Estats europeus i mundials. Segonament, aquesta versió vol ser ocasió per a treballar amb uns materials molt determinats i més aviat infreqüents, com és ara les memòries personals dels combatents o la literatura de ficció dedicada al tema i, a partir d'aquí, endegar una discussió sobre el valor de les fonts en la història. Finalment, concedeix un espai molt ample al treball sobre valors, tant a partir dels fets del camp de batalla com de les activitats socioeconòmiques i polítiques, prèvies i paral·leles a la guerra.

En acabar el tema, els alumnes hauran d'haver arribat a dominar les coordenades espacials i temporals bàsiques del conflicte i les línies generals de les transformacions polítiques a què dona lloc. Igualment, hauran d'haver

pres consciència de la forma com es desenvolupa el conflicte, dels objectius bàsics de cada potència i del nivell de satisfacció que cadascuna n'obté. Pel que fa al desenvolupament militar del conflicte, hauran de saber reconèixer els problemes bàsics plantejats, sobretot en la guerra en terra, els intents de solució i el desenllaç. En relació a la participació dels ciutadans europeus en el conflicte, hauran hagut d'entendre alguns dels mecanismes bàsics de la psicologia col·lectiva i dels elements que l'han anat conformant. També serà necessari adquirir coneixement sobre l'evolució de la producció als països bel·ligerants, tant pel que fa als tipus de producció com a les innovacions en els mètodes, com el taylorisme, i a les modificacions en mà d'obra. Finalment, hauran d'haver constatat l'empremta psicològica, cultural i vivencial en general que la guerra deixa.

D'altra banda, interessa especialment la presa de contacte amb una gran varietat de procediments: treball amb mapes a diverses escales —des del planisferi al mapa de trinxeres—; jocs de simulació sobre el mapa d'Europa o de l'Orient Mitjà; anàlisi i comparació de premsa, de diaris de combatents, de descripcions literàries, de cançons de soldat, és a dir, de la variada literatura generada pel combat; anàlisi i comparació de l'abundant filmografia produïda entorn del tema.

Finalment, i pel que fa als valors, els alumnes hauran hagut de considerar-ne alguns d'essencials, com és ara, la solidaritat, la valoració dels "altres", l'agressivitat, etc.

7.2.1.2. Seqüenciació

La seqüenciació del tema segueix el desenvolupament següent: en primer lloc, els alumnes es posen en contacte amb els fronts a base de diversos tipus de materials: pel·lícules, fotografies, gravacions, literatura, a partir dels quals s'han d'introduir algunes sistematitzacions bàsiques, sobretot una cronologia elemental. Des de la situació dels fronts es poden plantejar qüestions cada cop més allunyades de l'epicentre del camp de batalla. És a dir, que la realitat dels combats ens permet d'estirar els fils temàtics fonamentals per anar a tractar qüestions com és ara nacionalisme, imperialisme, feixisme, pacifisme, sindicalisme, feminisme o socialisme; les revolucions russa i alemanya, l'evolució de la indústria capitalista, de la mentalitat urbana; la incompetència militar; la llibertat d'expressió, l'ús de la propaganda en els mitjans de comunicació de masses, etc. etc.

7.2.2.- *Un tractament tangencial de la Primera guerra mundial*

En aquesta segona proposta el tema central l'integren els conflictes més importants del món actual i, bàsicament, els de l'Orient Mitjà i l'Europa Oriental. La Gran guerra hi fa, exclusivament, el paper d'antecedent. Ara exposarem, només, l'esquema de la part que afecta la Gran guerra atès que aquest conflicte es pot considerar l'antecessor dels actuals en alguns aspectes, alhora que part dels problemes que s'hi plantegen segueixen sense resoldre's actualment.

El tractament d'aquesta versió proposa tres apartats: la Primera guerra mundial com a primera guerra industrial a gran escala, com a ocasió de la primera intervenció occidental a l'Orient Mitjà d'ençà de les croades medievals i com a manifestació privilegiada dels nacionalismes europeus.

7.2.2.1. Objectius

Els objectius generals consisteixen en l'acostament a la realitat material de la Gran guerra per tal de poder-la comparar adequadament a la dels conflictes posteriors, sobretot a les guerres Iran-Iraq i a la guerra del Golf; en el coneixement dels termes en què les potències occidentals decideixen intervenir a l'Orient Mitjà i de les conseqüències geopolítiques que això significa; i, finalment, en l'anàlisi del fenomen nacionalista europeu per tal de poder-lo comparar a l'actual.

En acabar aquesta part del tema, els alumnes hauran de ser capaços d'identificar els materials de guerra fonamentals de la Gran guerra i de saber quins efectes produeixen amb la finalitat de poder-ne identificar les pervivències actuals. Igualment hauran de conèixer l'evolució dels aconteixements en els fronts oberts a l'imperi otomà i el grau de participació dels múltiples agents que hi intervenen. Finalment, hauran d'estar familiaritzats amb les diverses manifestacions del nacionalisme, patriotisme, xovinisme, etc. europeus entre 1914 i 1918 per tal de poder rastrejar-hi una part de les actuals qüestions nacionalitàries i poder establir-hi comparacions. En conjunt, pel que fa als continguts factuais, es tracta, doncs, d'objectius dependents. En canvi, des del punt de vista procedimental i de valors, el tema de la Gran guerra disposa, també en aquesta versió d'entitat pròpia.

Pel que fa a ús de materials sobre els combats, els procediments són similars als de la versió anterior. El treball sobre mapes, però, no prima tant l'ús d'escalas variades sinó que es dirigeix, més aviat, a la superposició de mapes d'igual àmbit i escala però referits a períodes successius.

Finalment, quant a valors, s'hi hauran d'haver tractat els mateixos que compareixen a la versió anterior sinó que, en aquesta, tindran preeminència els referits a la capacitat de decisió col·lectiva, enfrontada a la que deriva de l'ús de la força, és a dir, els valors que giren entorn de la legitimitat del poder i dels seus usos.

7.2.2.2. Seqüenciació

La seqüenciació pot seguir l'esquema següent: en primer lloc, l'anàlisi dels elements constitutius de la guerra industrial, és a dir, dels mitjans de destrucció massiva i en sèrie, i el seguiment de la introducció d'aquests mitjans de manera que s'evidenciï com, en el transcurs de la Gran guerra, té lloc un fenomen d'adaptació doble: el del material, que es va modificant i complicant, i el de la tàctica, per tal de fer un millor ús del material disponible. Igualment hi té cabuda l'excel·lent antologia de desencerts constatable en aquesta adaptació. Segonament, la comprovació de la pervivència o no dels elements materials del combat de la Gran guerra a les guerres actuals. I, finalment, alguns dels elements no militars de la Gran guerra que també han sobreviscut, com l'esforç econòmic o el tractament de la informació.

Pel que fa al segon aspecte considerat en l'esquema, és a dir, la intervenció occidental a l'Orient Mitjà, es pot iniciar a partir de les dades geopolítiques de l'imperi otomà del 1914, per a passar a l'evolució —curiosament divergent— dels quatre fronts oberts en territori otomà i al joc diplomàtic endegat pels aliats. En últim terme es poden analitzar els resultats que té sobre l'Orient Mitjà el desenllaç de la guerra i els problemes plantejats.

El tercer tema, es pot obrir amb un doble plantejament: l'afirmació nacionalista (xovinista, sovint) d'alguns països i les reivindicacions nacionals d'altres i l'evolució d'aquests dos fenòmens al llarg dels anys de la guerra. Segonament, caldrà veure en quina mesura els tractats de pau contemplen les reivindicacions nacionals i quins problemes queden plantejats pel futur.

7.3.- Fets i conceptes: cronologies i definicions

Després d'haver presentat dues possibles vies d'estructuració de tercers nivells de concreció centrats —totalment o parcial— en la Primera guerra mundial, s'ofereixen els continguts factuais i conceptuals bàsics pel tema, que prenen la forma de cronologies i glosari.

Les cronologies que incloïen són fetes de dues maneres diferents. La primera

és general, abasta alhora els temes militars i els fets dels fronts interiors, i és poc detallada. Serveix per a fer-se una idea de conjunt de la guerra atès que compagina fets militars i socioeconòmics. La segona és de tipus exclusivament militar i revisa els fets ocorreguts a tots els fronts sense ocupar-se de la seva simultaneïtat. Alguns autors, com Cruttwell o Winter ofereixen cronologies que encabeixen tots els fronts però considero que, si es fa així, els fets s'hau de limitar al seu simple enunciat, cosa que no sempre serveix d'orientació practicable per a un lector poc ensinistrat. Per exemple, si jo escric: "batalla de Cambrai", qui no hi estigui familiaritzat ho trobarà ben igual que "batalla de Soissons" o "batalla d'Ypres" i és en afegir-hi "primer ús eficient dels tancs britànics" que adquireix la seva individualització, allunyada de la simple constatació cronològica.

Pei que fa a les definicions, hi he inclòs aquells termes que m'han semblat dificultosos, ni que fos en grau mínim, per a l'ús d'un lector novell, és a dir, allò que jo mateixa hagués volgut que m'oferissin quan em vaig enfrontar amb el tema per primera vegada.

Cronologia elemental

1914 Fronts militars:

Els alemanys ocupen Luxemburg, Bèlgica i el Nordest de França. A França, Joffre els atura al Marne. Immobilització del front en línies de trinxeres d'ençà del 18 d'octubre.

Àustria-Hongria envaeix Sèrbia, però n'és expulsada a mitjar desembre.

Rússia envaeix la Prússia Oriental i la Galítzia austriaca. Contraofensiva alemanya. Fracassos austrohongaresos davant Rússia. Cap resultat decisiu.

Campanyes a les colònies africanes.

Japó ocupa les possessions alemanyes a Xina.

Fronts interiors:

Alemanya i Àustria-Hongria introdueixen el control sobre les primeres matèries escasses. Alemanya fixa els preus dels cereals.

A Gran Bretanya, "Business as usual".

França queda privada de gran part de la seva indústria pesada. El govern encomana grans quantitats de material a la indústria privada.

1915 Fronts militars:

Fracàs amb alts costos de les ofensives aliades al front occidental. Intent de desbloquejar la situació per l'obertura de nous fronts, que també s'immobilitzen:

— Itàlia ataca Àustria-Hongria

— Desembarcaments aliats als Dardanals i a Tessalònica.

Bulgària s'incorpora a les potències centrals i col·labora en la triple invasió de Sèrbia i Montenegro. Terrible retirada de l'exèrcit serbi (hivern 1915-1916).

Ofensives de Ludendorff contra Rússia. Retirada russa.

Esfondrament de la potència militar austrohongaresa.

Línia de posicions permanents alemanyes al front oriental.

Fronts interiors:

Alemanya: inicis del racionament. Algunes febles protestes contra les condicions de vida.

Gran Bretanya: escàndol de l'escassetat de municions i canvis en la política de proveïment. Fi dels "business as usual": intervencionisme governamental. Onades de vagues obreres.

França: el socialista Albert Thomas es fa càrrec del proveïment de material de l'exèrcit. Intervencionisme governamental. Control dels productes de primera necessitat.

Imperi rus: el govern decideix encomanar la producció de guerra a la indústria autòctona.

Itàlia: organització del proveïment militar en mans del general Dallolio.

1916 Fronts militars:

Ofensiva alemanya a Verdun, adreçada a "dessagnar" França, que fracassa. Ofensiva aliada al Somme, per tal de neutralitzar la pressió de Verdun. Introducció de la "guerra de material". Estancament del front occidental.

Les potències centrals mantenen l'ocupació de Sèrbia i Montenegro (fins el 1918).

Retirada aliada dels Dardanels després d'un costós fracàs.

Fracàs rus al llac Narotx però èxit de l'ofensiva Brussilov. Incorporació de Romania als aliats i immediata invasió del país per les potències centrals.

Inici de la revolta àrab contra Turquia. Intervenció britànica.

Algunes iniciatives de pau.

Fronts interiors:

Any de mala collita general.

Gran Bretanya prohibeix l'exportació de productes de ferro i acer. Increment de l'intervencionisme governamental, igual com a França.

Introducció de les cantines estatals a les indústries de guerra britàniques.

Itàlia introdueix el control de preus i el racionament dels productes de primera necessitat.

Alemanya increment de les vagues; l'agost, inici del "pla Hindenburg", per a producció massiva de guerra. "Hivern dels naps".

1917 Fronts militars:

Els aliats insisteixen en llançar ofensives inútils al front occidental: Chemin des Dames, Passchendaele. Motins francesos contra la inutilitat de la massacre.

Guerra submarina à outrance i perill greu pels aliats. Entrada en guerra dels Estats Units d'Amèrica i Grècia, al bàndol aliat.

Fracàs de l'ofensiva Xerenski, contra-ofensiva alemanya i armistici al front oriental (desembre).

Desastre italià de Caporetto.

Fronts interiors:

Any de greus dificultats. Gran inflació a França. Fortes onades de vagues. Intervenció governamental en la fixació dels salaris i en els conflictes.

Greu inflació a Rússia. Esclats revolucionaris.

Gran Bretanya introdueix sistemes de fixació de preus i racionament.

Revolta obrera a Torí.

Empitjorament de les condicions de vida a Alemanya. Gran florida de protestes populars. Introducció de la llei de serveis auxiliars.

1918 Fronts militars:

Fracàs de l'ofensiva alemanya de primavera. El front occidental retroba la mobilitat.

Esgotament de les potències centrals.

Esfondrament dels fronts turc, búlgar i austrohongarès.

Alemanya demana un armistici abans de rebre cap cop militar decisiu.

Fronts interiors:

Fortes i successives onades de vagues a Alemanya i Austria-Hongria. Esfondrament dels règims polítics respectius.

Vagues de primavera a França, per la fi de la guerra.

Cronologies militars

1.- Cronologia del Front occidental

1914

Alemanya envaeix Luxemburg, Bèlgica i França (agost).

Batalles del Marne i l'Aisne (setembre): La invasió és aturada. Von Falkenhayn substitueix el jove Moltke.

Inici de la guerra de posicions (18 d'octubre).

Intents fracassats de trencar el front: alemanys (Ypres) i francesos (l'Artois).

1915

Única ofensiva alemanya: Soissons (gener).

Ofensives franceses: Xampanya i l'Artois.

Ofensives britàniques: Neuve Chapelle.

Ofensives franco-britàniques: l'Artois i Xampanya. A Loos, "massacre dels innocents".

Els alemanys fan el primer ús del llançafires i del gas tòxic (sector d'Ypres), i introdueixen la segona línia defensiva.

El capità alemany Rohr es fa càrrec del primer destacament d'assalt. Introducció del cas d'acer ("Stahlhelm").

Els canadencs practiquen el raid o incursió.

Haig substitueix French al comandament de les tropes britàniques a França.

1916

Primer ús del destacament d'assalt de Rohr, als Vosges.

21 febrer - 18 desembre: Ofensiva alemanya de Verdun. Incorporació de les tàctiques de Rohr.

Nivelle substitueix Joffre com a comandant suprem de l'exèrcit francès.

1 juliol - 19 novembre: Ofensiva francobritànica del Somme. Introducció dels bombardeigs artillers massius: la "guerra de material".

Agost: Ludendorff i Hindenburg, al comandament suprem alemany, en substitució de von Falkenhayn.

Setembre: Primer ús dels tancs britànics. Resultats irrellevants.

Octubre: Ludendorff generalitza el model de les tropes d'assalt.

L'exèrcit alemany publica: Principis de construcció de campanya, Manual d'instrucció per a tropes d'infanteria en guerra (amb la incorporació dels principis del capità Rohr) i els Principis de comandament en la batalla defensiva en la guerra de posicions, de Bauer i Geyer, sobre la "defensa elàstica en profunditat".

1917

Març: els alemanys es retiren a la "Línia Hindenburg".

Abril: ofensiva britànico-canadenca a Arras. Èxit limitat de Vimy Ridge.

Abril-Maig: ofensiva britànica a Le Scarpe: els alemanys es retiren un xic per tal de mantenir la línia.

Abril: ofensiva francesa fracassada al Chemin des Dames. Motins subseqüents. Pétain relleva Nivelle.

Juny: els britànics obtenen un èxit limitat a Messines amb l'ús d'explosius soterranis.

18 juliol - 16 novembre: Ofensiva britànica, canadenca i australiana a Ypres (Passchendaele), antològicament mal concebuda i dirigida.

juliol - octubre: ofensives franceses reeixides, amb objectius limitats dirigides per Pétain a Verdun i la Malmaison, amb ús de tancs.

27 novembre - 7 desembre: batalla de Cambrai: primer ús eficient dels tancs britànics, que trenquen les línies alemanyes; la contraofensiva anul·la els guanys obtinguts.

1918

Gener: l'exèrcit alemany publica L'atac en la guerra de posicions, per tal de preparar l'ofensiva de primavera.

18 març - 17 juliol: ofensiva alemanya de primavera.

Abril: Foch, generalíssim dels exèrcits aliats.

15 - 17 juliol: aturada l'ofensiva alemanya. Segona batalla del Marne. Inici de la contraofensiva aliada.

8 d'agost: Batalla d'Amiens: Ús eficient dels tancs i "Dia negre de la història de l'exèrcit alemany".

8 agost - 10 novembre: Retorn a la guerra de moviment.

2.- El front oriental

1914

Els alemanys refusen la invasió de la Prússia oriental. Gumbinnen i Tannenberg.

Els russos aconseguixen aturar les ofensives alemanyes.

Derrota austrohongaresa a mans russes.

Finals d'any: trinxeres a la Polònia central.

Hivern: ofensives fracassades d'Alemanya.

1915

Primavera: esfondrament militar d'Àustria-Hongria. Ofensiva exitosa alemanya contra Galitzia amb nous mètodes de guerra.

Primer ús de gas tòxic.

Estiu: retirada russa de Galitzia.

Setembre: empantanegament de la guerra. Construcció de posicions a la zona NE del front.

1916

Març: el llac Narotx: darrer fracàs rus en l'estil tradicional.

Juny: ofensiva Brussilov. Alguns guany russos. Rússia amenaça la plana hongaresa.

Agost: Romania s'incorpora als aliats i pateix la invasió de les potències centrals.

Hivern: estabilització del front i trinxeres.

1917 any de poca activitat.

Conrad von Hötzendorf és substituït per Arz von Straussenberg.

Juny-Juliol: ofensiva Kerenski -també dirigida per Brusilov-, sense resultats positius.

Agost: Contraofensiva alemanya, que pren l'Est de Galitzia però no pot anar més enllà.

Setembre: conquesta de Riga. Però l'exèrcit rus s'escapa de l'encerclament que li preparaven.

5 desembre: armistici.

1918

Març: tractat de pau de Brest-Litovsk. Els russos cedeixen: Polònia, Ucraïna, Finlàndia, Estònia, Letònia i Lituània.

3.- Guerra naval

1914

Agost Heligoland.

Novembre: Coronel, victòria alemanya.

Desembre: Falkland, victòria britànica.

1915

23 Gener: Dogger Bank.

Febrer - Setembre: 1a tongada de guerra submarina intensiva engegada pels alemanys.

Maig: enfonsament del *Lusitania*, que provoca el bloqueig naval total de les potències centrals.

1916

Març - Abril: 2a tongada de guerra submarina.

31 Maig - 1 Juny: Jutlàndia.

1917

1 Febrer: inici de la 3a fase de la guerra submarina (a ultrança)

1918

Abril: raid de Zeebrugge.

28 Octubre: motí dels mariners alemanys a Kiel.

1919

21 Juny: La seva oficialitat barrina i enfonsa la flota alemanya a Scapa Flow, a les Órcades.

4.- l'Orient Mitjà

1915

Febrer: hostilitats turco-britàniques a Suez. Inici de la campanya de Townsenc' a Messopotàmia.

Novembre: batalla de Ctesifont.

Desembre: inici del setge de Kut-al-Amara.

1916

Abril: captura turca de Kut-al-Amara.

5 Juny: revolta àrab al Hejaz: el xerif Hussein dirigeix un atac contra Medina.

Agost: els britànics refusen els turcs des d'Egipte cap a Palestina.

Desembre: inici de la campanya britànica contra els turcs a Egipte i Palestina.

1917

Febrer: una nova expedició britànica prèn Kut als turcs, i arriba fins a Bagdad el març.

Març - Abril: fracàs britànic a Gaza.

6 Juliol: els àrabs de Lawrence prenen Àqaba. Allenby substitueix Murray al capdavant de les forces britàniques a la regió.

11 Desembre: Allenby prèn Jerusalem als turcs. Segueixen les activitats guerrilleres àrabs, amb la col·laboració britànica.

1918

19 Setembre - 25 Octubre: batalla de Meggido: derrota turca a mans de britànics i àrabs. Posterior captura de Damasc, Beirut i Alepo.

30 d'Octubre: el sisè exèrcit turc es rendeix als britànics.

5.- Guerra de muntanya

1914

Desembre: iniciativa turca al Càucàs, però l'atac és massa costós. Els russos s'hi mantenen.

1916

Gener - Abril: els turcs han de retrocedir al Càucàs. Perden Erzerum i Trebizon.

15 Maig - 26 Juny: Ofensiva austrohongaresa a l'Asiago.

1917

10 Juny - 26 Juny: atac italià al Trentino.

24 d'octubre - 10 Novembre: Caporetto.

1918

Abril: avenç turc al Càucàs, ara que Rússia és fora de la guerra.

Glossari

ales junt amb el centre, les tres parts en què es divideixen els efectius d'un exercit de terra en funció de la seva localització.

aeroplà nom atorgat als avions en els inicis de l'aviació.

atac amb objectius limitats atac previst no pas per a ser decisiu i definitiu sinó per assolir alguns objectius preestablerts i d'entitat menor, per exemple, comprovació de l'estat de les defenses adversàries, distracció del contendent, etc.

atac frontal atac realitzat amb l'avenç de les pròpies forces que es dirigeixen contra la part frontal del dispositiu adversari, sense flanquejar-lo ni envoltar-lo.

baioneta Peça d'acer incisiva i tallant que s'engalza al canó del fusell amb la finalitat d'usar-lo com a arma blanca ofensiva.

cap de pont posició ocupada a l'altre extrem d'un pont o bé en la riba oposada del riu amb la intenció d'utilitzar-lo com a punt de partença de l'ocupació.

comboi naval conjunt de vaixells de guerra de diverses menes, complementats per aviació, que s'usen com a escorta de vaixells mercants amb la intenció de neutralitzar els submarins.

cooperació entre artilleria i infanteria coordinació en les actuacions de les dues armes, amb la fi d'optimitzar els resultats. Generalment, l'artilleria prepara el terreny per l'avenç de la infanteria.

creuer vaixell de guerra que es distingeix per la seva velocitat i capacitat de maniobra més que no pas per la seva protecció.

cuirassat el vaixell de guerra de més volum i de més potent armament ofensiu.

cursa d'armaments competició entre dos o més Estats per la possessió del millor i més abundós equipament militar.

defensa elàstica en profunditat dispositiu defensiu introduït pels alemanys i preparat a partir de l'ocupació de tres zones diferents, que fan un conjunt molt fondo i que està encarat no pas a resistir en la primera línia sinó a atrapar els atacants a la segona zona i a contraatacar-la amb les reserves de la tercera.

destructor vaixell de guerra caracteritzat per la velocitat i la potència de foc, d'ús més ofensiu que no pas defensiu.

dirigible aeronau de tipus aerostàtic, com el globus, però controlable en la seva direcció.

doctrina de l'ofensiva à outrance teoria que privilegia de forma exclusiva l'actitud ofensiva i els factors morals, sense tenir en compte les circumstàncies materials en què l'ofensiva s'haurà de realitzar.

embut esvoranc obert a terra, sovint molt fondo, per l'acció dels projectils. Si la pluja els ocultava podien convertir-se en mortals, però també s'aprofitaven com a refugi.

envoltar fer una maniobra consistent en rodejar les tropes adversàries amb les pròpies, amb la finalitat d'atacar-les des de la millor posició.

estratègia d'aproximació indirecta estratègia adreçada a enfrontar l'adversari no pas en el seu punt de màxima fortalesa sinó allà on pot oferir menor resistència.

explotació d'un èxit aprofitar els bons resultats d'alguna acció bèl·lica per a fer avançar les pròpies forces, ocupar les posicions adversàries, etc.

esfondrament d'un front desaparició del dispositiu defensiu d'un bel·li-gerant en una longitud considerable per incapacitat d'oferir-hi resistència.

flanquejar fer una maniobra consistent en situar-se al costat de les forces adversàries amb la finalitat d'obtenir millors posicions. També significa cobrir els flancs de la força principal amb tropes auxiliars.

foc d'enfilada foc que es fa en el sentit de la major dimensió d'un blanc i que resulta especialment eficient perquè pot abastar simultàniament molts adversaris.

foc de barrera foc d'artilleria disposat en forma de línia sobre un objectiu determinat, que constitueix una mena de cortina per tal de aïllar la zona triada.

foc de barrera rodant és el foc de barrera que avança segons un ritme preestablert per tal que la pròpia infanteria el segueixi i pugui avançar amb la seva protecció.

foc de tambor foc d'artilleria concentrat en un punt i adreçat a destruir posicions adversàries.

globus artefacte proveït d'una càrrega de gas que li permeti d'enlairar-se i que pot dur a la seva barqueta personal destinat a tasques de reconeixement. No pot controlar els seus moviments horitzontals.

granada projectil buit i farcit d'explosius de tipus variat. Es pot tirar a mà o bé disparar-la amb una arma de foc.

incursió o raid acció tàctica de petita escala i objectius limitats consistent en hostilitzar l'adversari i intentar defugir la seva reacció.

llançafiammes artillugi utilitzat com a arma ofensiva consistent en un dipòsit de combustible i en un broc pel que surt una flamarada a la manera d'un gran bufador.

maniobra ofensiva moviment de tropes adreçat a realitzar un atac.

metralladora arma de foc d'ús col·lectiu, utilitzada sobretot com a defensiva, que dispara de forma continuada i que es destina, bàsicament, a fer foc d'enfilada.

moral estat d'ànim de la tropa o de la població civil. És un component fonamental a tenir present, però no independent dels factors materials.

morter peça d'artilleria d'ànima llisa, tub molt curt, gros calibre i trajectòria molt corba destinada a superar els obstacles. Per a ús d'infanteria o bé de tropes d'artilleria.

obús peça d'artilleria de trajectòria corba, però menys que no el morter. Només l'usen els artillers i és de grans dimensions.

operació amfibia operació en què participen forces terrestres i navals coordinades.

pla de guerra estudi i previsions fetes per un Estat major per tal d'organitzar les operacions bèl·liques i que, a la pràctica, no sempre es poden seguir.

patrulla acció bèl·lica consistent en destacar una petita unitat amb intenció de reconèixer el terreny o les posicions adversàries i aplegar informacions de tota mena; també pot actuar com a agent d'hostilització.

portaavions vaixell de guerra especialitzat en el transport d'avions, que s'enlairen des de la seva coberta per tal de realitzar tasques de reconeixement o d'hostilització.

preparació artillera activitat artillera realitzada abans d'un avenç de la infanteria amb el propòsit de reduir la resistència de l'adversari.

rectificació de tir conjunt de proves amb foc real i de càlculs adreçats a optimitzar la punteria de les peces d'artilleria abans d'engegar l'atac principal.

7.4. Valors

El tractament de la Primera guerra mundial és una ocasió per a constatar que els temes bèl·lics ofereixen una ampla possibilitat d'estudi dels valors.

Una primera aproximació mostra tots els valors, positius o negatius, utilitzats per les societats europees del 1914 per a jutjar-se les unes a les altres en un ambient força semblant a la histèria col·lectiva: als mitjans de comunicació massius —diaris, revistes, cartells, pamflets, cinema—, les figures més insignes comparteixen amb funcionaris i periodistes la tasca de lloar la pròpia comunitat i denigrar l'adversària: els uns pertanyen a la part civilitzada de la humanitat, són herois i fan la guerra noblement i lleial. Els

altres seran titllats de bàrbars, vulgars mercaders i aprofitats, explotadors, covards, cruels, etc. Tota una cultura, una civilització, una cosmovisió, una manera de fer, es condemnem inapel·lablement, mentre se n'exalça una altra —sovint molt semblant— de manera igualment global i sense matis de cap mena.

Simultàniament, l'adversari és culpabilitzat de l'agressió que ha desfermat la guerra i, així, a tot un poble se li encoloma una responsabilitat gravíssima en la qual la pròpia comunitat no hi té més part que la seva legítima decisió de defensar-se. Aquestes valoracions es posen en pràctica a les ciutats europees, abans que les armes no s'engeguin als camps de batalla, en els nombrosos incidents provocats per la sobtada xenofòbia que es manifesta a tots els països bel·ligerants. Esbrinar els mòbils de la psicologia col·lectiva que hi ha darrera d'aquestes actituds és de gran interès.

L'anàlisi del desenvolupament dels combats revela una altra sèrie de valors, de més a més dels anteriors. En primer lloc, els combatents veuen, sovint, qüestionades les seves valoracions prejudicades de l'adversari i ens han pervingut nombrosos testimonis de la sorpresa produïda en comprovar que els soldats de l'altre bàndol són rèpliques gairebé exactes dels del propi. És clar que mentre una part dels combatents —generalment de procedència urbana, alfabetitzats i amb opinió política més o menys formada— considera que paga la pena de fer la guerra i, per tant, matar, en nom de principis valuosos, com la pàtria, la llibertat, la democràcia, la cultura, etc., d'altres, bàsicament pagesos, poden considerar ben aliens tots aquests principis i trobar-se amoïnats, fonamentalment, per les tasques agràries que, en absència seva, seran de tan mal fer. Per a aquests, la guerra és una calamitat més, com la sequera o la llagosta i són a la guerra pel simple costum d'obeir.

El comportament col·lectiu a la guerra de trinxeres mostra el respecte a valors oposats. Les unitats d'èlite que hem esmentat repetidament es consideren elles mateixes i consideren els adversaris instruments del propi país per aconseguir una fita determinada —de la que no sempre es plantegen la legitimitat— i valoren positivament la destrucció i la mortaldat dels altres. D'altres unitats més corrents mantenen valors més propis d'èpoques no bèl·liques i consideren mereixedors de càstig els ocupants de la trinxera de davant només en el cas que hagin actuat de forma deslleial, és a dir, que hagin organitzat incursions o hagin tirat innecessàriament a matar, o bé no hagin mantingut algun compromís establert de forma implícita o oberta.

Un altre tipus de conflicte de valors es planteja en el cas que el suboficial o l'oficial amb comandament directe sobre tropes hagi de triar entre complir unes ordres absurdes amb tota evidència i presumiblement provocadores de

morts sense resultats positius a canvi, o bé incomplir-les i enfrontar-se amb tot el pes de la justícia militar. La vàlua de la vida humana, generalment de dels altres encara que també de la pròpia en algunes ocasions, és allò que està en joc.

Davant els resultats dels combats, i més evidentment, dels combats del front occidental, tan pobres en adquisicions territorials però tan extremament mortífers es plantegen dues qüestions: paga la pena l'enorme despesa en vides humanes? —referida tant als objectius tàctics com estratègics— i també: per què la major part dels ciutadans i subdits dels països bel·ligerants no es qüestiona el preu pagat? Quin és el valor i el sentit de l'heroisme?

D'aquest tema en pot sortir un altre: el de la legitimitat de les decisions dels governs, responsables d'abocar els seus països a la guerra i el de la valoració positiva de la guerra, en general, tret comú que caracteritza bona part de la cultura europea de l'època.

Tant duran la guerra com després, els combatents valoraran extremament i deixant de banda el seu ideal polític — en el cas que en té quin— la solidaritat entre els membres de les petites unitats que protagonitzen la guerra de trinxeres (escamot, esquadra, secció), pel fet que la insolidaritat sovint significa greus inconvenients, majors perills i, inclús, la mort, i perquè és una de les poques circumstàncies agradables que ofereix la guerra.

Els ex-combatents ofereixen valoracions divergents pel que fa a la guerra en el seu conjunt. Un grup que, probablement sigui majoritari, condemna la guerra, i espera haver combatut en la darrera i haver preparat, per a les generacions futures, un món deslliurat de l'horror que ells havien hagut de patir. D'altres es decanten per la mitificació dels combats i la glorificació dels valors que els són adients (masculinitat, violència, heroisme, ardiment, etc.) i el menyspreu dels valors propis de les activitats pacífiques, com la previsió, el treball, l'estalvi, la vida familiar, la calma, considerats, tots plegats, símbol de la decadència, la corrupció i la deblesa.

En aquest sentit, té interès la confrontació dels valors atribuïts tradicionalment al gènere masculí —ardiment, agressivitat— i al femení —afectivitat, generositat— i veure fins a quin punt es corresponen amb la realitat de la guerra o bé s'intercanvien, atès que es poden trobar àmplies manifestacions d'agressivitat i bel·licositat femenina (les dames britàniques que reparteixen plomes entre els suposats pròfugs del front) junt amb nombroses mostres de comportament "poc masculí" en els homes: soldats esporuguits i aclaparats per les circumstàncies del front, plors indeturbables, etc. De fet, i com va constatar el biòleg francès Jean Rostand, a la guerra moderna

"l'home s'assembla més a una ovella que no pas a un llop. Segueix, obeeix. La guerra és servitud, un cert fanatisme i credulitat, però no agressivitat"³⁰⁴.

També es interessa l'anàlisi de la modificació temporal de les demandes que la societat fa a les dones, compel·lint-les a "sortir de casa" per a col·laborar en l'economia de guerra i fent-les-hi tornar quan el conflicte s'ha acabat, i tot l'aparell propagandístic que s'acobla a aquests canvis.

Analitzar les línies de la propaganda bel·licista i la censura dels mitjans de comunicació de masses permet discutir la legitimitat i el sentit de la manipulació informativa, de la qual la Gran guerra n'és una mostra molt interessant.

Un dels temes majors en l'àmbit dels valors és la consideració que mereixen les guerres "imaginàries", és a dir, la mistificació més o menys conscient de la guerra que practiquen les societats europees i el resultat que provoca: l'entusiasme de la ciutadania, que s'apresta a combatre en unes condicions radicalment diferents d'aquelles que li han estat descrites.

Molt relacionat amb l'anterior hi ha la qüestió de l'autonomia de decisió dels especialistes militars de cada país. És a dir, fins a quin punt la seva qualificació professional es pot constituir en justificació d'unes decisions que afecten greument tota la ciutadania, que es manté en estat d'ignorància pel que fa a aquests temes. No cal dir que d'aquest punt en surt un dels arguments fonamentals per a discutir la conveniència de la generalització dels coneixements militars ni que sigui a un nivell molt elemental.

Finalment, es pot plantejar la qüestió de la vigència de valors oposats en les situacions de pau i de guerra, és a dir, el fet que una mateixa societat accepta valors oposats segons si es troba en pau o bé en guerra. Aquesta dicotomia es ben vella. Per exemple, l'estricta separació dels dos papers que haurà de fer: un ciutadà de la Roma republicana com a *cives* i com a *miles*, papers regits per valors radicalment oposats es materialitzava en el fet que un *cives* armat mai no podia entrar a Roma: la missió del *miles* era fora dels murs de la ciutat, dins la qual només s'hi tolerava el *cives*. La instrucció militar tenia lloc al camp de Mart, fora muralles, i era precedida i seguida per rituals religiosos que consagraven la transformació successiva de les funcions, civil i militar.

7.5.- Sugeriments per a organitzar activitats

³⁰⁴ Citat per Ashley Montagu, 1985, p. 219

d'aprenentatge. Procediments

7.5.1.- Jocs

Una de les possibilitats més conegudes per a treballar sobre temes bèl·lics és l'ús de jocs de simulació, tant dels que ja existeixen al mercat com d'altres que es poden anar organitzant ad hoc. En el cas de la Gran guerra hi ha moltíssimes variables possibles, derivades de la complexitat del conflicte, que permeten moltes opcions, algunes de les quals podrien ser:

1.- Com evitar l'esclat de la guerra.

Es tracta d'un joc de rols adreçat a valorar la pau per damunt de la guerra i a posar en qüestió els arguments bel·licistes, però sense perdre de vista la realitat del 1914. Els jugadors assumeixen els papers dels protagonistes, tant individuals com col·lectius, i tant els partidaris de la guerra com de la pau han de convèncer els seus antagonistes de la bondat del· seus arguments. L'inconvenient fonamental és que els jugadors ja saben quin és el preu de la guerra. Admet diverses variants.

2.- Com guanyar la guerra.

En aquest cas es tracta d'analitzar la incompetència militar i de valorar les vides dels combatents. La complexitat del joc permet de fer-ne diverses versions per exemple, reduint-lo a un sol front. Convé tenir presents, evidentment, les coordenades bèl·liques —característiques físiques dels fronts, disponibilitats tècniques i tàctiques, etc.— però també les diplomàtiques, és a dir, les possibilitats de tancar el conflicte per la via no bèl·lica.

Un dels avantatges d'aquest joc, traspassable, però, a d'altres plantejaments, és la possibilitat de treballar damunt d'un gran mapa d'Europa en què constin les formes del relleu i les línies de ferrocarril existents el 1914. A l'hora d'imaginar alternatives tàctiques s'hauran de tenir en compte les variables climàtiques, que distancien tant Flandes de Gèrmània, per exemple, i que expliquen la tria de la localització del port de Murmansk. Damunt del mapa es poden fàcilment buscar alternatives a la política naval de von Tirpitz, a la de l'almirallat britànic o la italiana. Es pot jugar a trens a partir de les línies interiors de les potències centrals, planejar desembarcaments amfibis a Flandes o bombardeigs estratègics a Renània, etc. etc.

3.- Com refer el mapa d'Europa per tal d'evitar la Segona guerra mundial

Amb aquesta tercera opció, els alumnes es trobaran abocats a jutjar les conseqüències de les represàlies econòmiques i polítiques de què els vencedors del 1914 fan víctimes els vençuts i que se situen a l'arrel de la Segona guerra mundial. Es tracta de provar de repensar els termes dels tractats de pau en funció no només dels interessos de les minories dirigents de les potències vencedores i de la demagògia xovinista que les acompanya, sinó de les necessitats de les majories, és a dir, les poblacions europees ressentides i maltractades tant per la guerra com per la grip, els moviments de població i les sotragades polítiques de la postguerra, etc.

7.5.2. *Treball sobre textos*

Una altra sèrie de possibilitats de treball s'obre a partir dels textos disponibles, que, com sabem, pertanyen a les categories més variades: cançons de soldats, poesia, narrativa de ficció, memòries personals, diaris de combat, històries oficials de la guerra, etc. A partir d'aquesta massa de materials es poden practicar activitats extremament diverses. El fet de disposar de fonts referides a gairebé tots els països bel·ligerants permet, d'entrada, una tasca comparativa que es pot emprendre a diversos nivells de profunditat. En efecte, les vivències bèl·liques, del front i de la reraguarda, es poden il·lustrar amb els textos corresponents a diversos països, de manera que els alumnes puguin contraposar-les i, sovint, deduir que les experiències no sempre són diverses en funció de l'origen nacional del subjecte, sinó, més aviat de les seves condicions —de gènere, de classe, de cultura, etc.— Les conegudes obres de Remarque i Jünger, alemanys tots dos, poden servir d'exemple ben significatiu, però també són útils els llibres escolars coetanis dels diversos països, etc. La bibliografia comentada a l'epígraf 7.6 i els textos que es troben tot al llarg de la primera secció d'aquesta segona part de la tesi ofereixen moltes possibilitats per a triar materials.

7.5.3. *Propostes interdisciplinars*

Una possibilitat de treball que trobo especialment atractiva són les activitats de caire pluridisciplinar, que em semblen molt adients en analitzar, sobretot, aquells fenòmens històrics més "totals", vull dir, que afecten tots els aspectes de la vida de les persones que els protagonitzen i pateixen.

Algunes de les moltes activitats que es poden introduir són les següents:

- analitzar els procediments alemanys de substitució de primeres matèries escasses.
- calcular les trajectòries i possible incidència dels diversos tipus de projectils d'artilleria.
- estudiar en la seva llengua original les cançons de soldats, els acudits de premsa de trinxera, les postals de la guerra, etc. dels diferents països.

La finalitat d'activitats com aquestes no és, òbviament, autònoma, sinó que adquireixen tot el seu sentit en incorporar-los a d'altres plantejaments de treball més amples.

7.6. Bibliografia

És ben sabut que la quantitat de bibliografia dedicada a tots els aspectes de la Gran guerra és immensa i segueix incrementant-se de manera quasi contínua. El problema bàsic que presenta per als mestres i professors de Catalunya és la dificultat del seu accés, tant per la llengua en què s'escriu com per la manca de contacte amb els circuits de distribució. Per aquesta raó, el recull bibliogràfic que ofereixo no es pot considerar exhaustiu de cap manera. Altrament, el meu desconeixement de l'alemany m'ha allunyat la possibilitat d'accedir a les nombroses publicacions en aquesta llengua que no han estat traduïdes. Les obres comentades es presenten agrupades temàticament.

7.6.1. Obres generals

Hi ha moltes aproximacions globals, més o menys exhaustives, al tema de la Gran guerra. Les que cito són les que prefereixo entre les que he pogut conèixer.

Un primer acostament a la Gran guerra pot ser l'esplèndid llibre de J.M. Winter (1988), especialment atractiu per l'equilibrat repartiment dels diferents aspectes de la guerra i unes il·lustracions autològiques, que presenten, però, el problema, d'un comprensible esbiaixament cap els temes britànics. També permeten un primer contacte molt positiu la coneguda obra de Marc Ferro, repetidament reeditada en castellà (1988), l'obra clàssica de Pierre Renouvin (1962) o el seu resum publicat en versió castellana de butxaca

el 1972. Igualment resulta adient el llibre de Keith Robbins (1984) molt sintètic i comprensiu. L'obra de Pierre Miquel (1983) em sembla excessivament esbiaixada en favor del paper de França. L'atlas de Martin Gilbert (1989) és literalment indispensable. El diccionari de Jean-Jacques Becker és útil (1985). El recull de cites de Peter Vansittart (1983) és enormement il·lustratiu encara que els fragments sovint són massa curts i costa d'identificar-ne l'origen.

7.6.2.- Aspectes militars

El llibre de CRMF Cruttwell (1936) és un clàssic sempre valuós i ben considerat per tots els especialistes actuals.

La clàssica història de la Primera guerra mundial de sir Basil H. Liddell Hart (1970), moltes vegades reeditada des dels anys trenta, ha estat força criticada (Strachan, 1984; van Creveld, 1976). El mateix van Creveld té una obra dedicada a la direcció de la guerra (1985) —que, malauradament, no he pogut consultar—. J.F.C. Fuller també dedica alguns interessants capítols a la direcció de la guerra (1984). Les actes de la Commission Internationale d'Histoire militaire del 1985 (1986) es dediquen monogràficament a la Primera guerra mundial. El recull és desigual, però al costat d'articles decebedors n'hi ha alguns de molt suggeridors, com el del general Fernand Gambiez o el de Pedroncini, que manté però, el seu proverbial decantament en favor del general Pétain i deixant de banda les actuacions dels altres bel·ligerants: vegi's, sinó, la seva obra del 1974 dedicada a Pétain. També és desigual l'obra compilada per Millett i Murray (1988, vol. I), que inclou alguns articles esplèndids, com els de Herwig, Porch o Gooch, al costat d'altres de menor interès, com els de Kennedy o Jones. Tots ells tracten el tema de l'eficiència militar a tots els nivells, des de l'estratègic i polític fins l'operatiu i tàctic. Sobre la incompetència militar durant la Primera guerra mundial es poden consultar els capítols corresponents de les obres de Dixon (1977) i, sobretot, de Regan (1989) ja citats a la bibliografia general. L'obra dirigida per Peter Paret (1986) conté alguns articles indispensables per a analitzar els aspectes estratègics de la Gran guerra.

Hi ha algunes obres que tracten un front en exclusiva. És el cas del llibre de Norman Stone (1985), absolutament indispensable pel que fa al front oriental. Sobre el mateix tema, però més centrat en l'imperi austrohongarès hi ha l'article de Gunther Rothenberg inclòs a l'obra de Kiraly i Dreisziger (1985), tota ella dedicada a l'impacte de la Gran guerra a l'Europa central

i orientació.

Sobre el front occidental es podien consultar dues obres fonamentals dedicades als aspectes tàctics i centrades en les innovacions alemanyes: T.T. Lupfer (1931) i Bruce I. Gudmundsson (1989), ambdues molt valuoses³⁰⁵. L'evolució de la guerra de trinxeres vista des de l'àmbit britànic es pot trobar al llibre de Tony Ashworth (1980), que dedica molt d'espai al tema dels acords entre contendents de les trinxeres oposades. Sobre la batalla de Verdun, Alistair Horne, (1964). Sobre les condicions de vida dels soldats al front occidental es poden consultar —a part de les memòries personals i la literatura, que especificarem més avall— les obres de Meyer (1966) i de Meyer, Ducassé i Perreux (1959). La d'Eric Leed (1979) és una aproximació indispensable no sols a les condicions materials del combat de trinxera sinó també a les seves conseqüències psicològiques. Sobre la logística s'han de consultar els capítols de l'obra de van Creveld (1976) dedicats, sobretot, a analitzar el pla Schlieffen. Sobre la guerra naval, R. Hough (1983) i H. Liddle (1985). Sobre la guerra aèria, A. Norman (1968) i A. Clark (1974). Sobre la guerra blindada, Stephen Brooks (1981), que tracta el tema fins l'actualitat. Sobre la guerra a l'Àfrica, Melvin E. Page, ed. (1987). Sobre l'ús de la propaganda a la Gran guerra, H.G. Marquis (1978), sobre la guerra química, L.F. Haber (1985). L'obra d'Alonso de Pedro i Martínez-Kleiser (1988), usada com a text de l'acadèmia militar de Saragossa, conté algunes dades bàsiques útils però, en general, resulta ampulosa i esbiaixada.

L'obra més clàssica sobre els motins francesos de la primavera del 1917 és la de Pedroncini (1967). Sobre els italians, Monticone (1972). El llibre de Babington (1983) tracta dels consells de guerra britànics.

Finalment, sobre la participació dels voluntaris catalans, hi ha una obra recent i desmitificadora, deguda a David Martínez i Fiol (1991).

7.6.3. Aspectes socioeconòmics

L'article de Mary Nash (1989), fins i tot mantint el privilegi de poder utilitzar abans no fos publicat —és un estat de la qüestió— sobre la incidència social de la Primera guerra mundial i s'hi comenta la bibliografia, bàsicament francesa i anglosaxona, publicada en els darrers anys. Per això, constitueix un punt de partença immillorable per aquest tema. L'obra de Gerd Hardach (1986) és una bona síntesi dels aspectes socioeconòmics de la guerra. Dues

³⁰⁵ Dec la informació referida a aquestes lectures indispensables al professor Lucio Ceva, de Milà.

obres col·lectives resulten també fonamentals: La dirigida per J.M. Winter i R.M. Wall (1988), en la qual s'hi troben aportacions molt valuoses (Sieder, Dewey, Daniel, Huss, Lee, i la del mateix Winter); i la coordinada per Jean-Jacques Becker i Stéphane Audoin-Rouzeau (1990), especialment dedicada a l'impacte de la guerra en les diferents societats bel·ligerants, també plena d'aportacions útils. Sobre la incidència de la Gran guerra a la vida de les dones hi ha l'obra col·lectiva coordinada per Higonnet i d'altres (1987) que conté alguns articles molt remarcables.

Sobre l'impacte de la guerra a l'economia i la societat alemanyes hi ha algunes obres fonamentals: les de Gerald Feldman (1966 i 1969), ja clàssiques i a les que els estudiosos actuals segueixen recorrent-hi; i el llibre, esplèndid, de Jürgen Kocka (1984). Per a França, hi ha l'obra de Gerd Hardach (1977), i la més amplia de Jean-Jacques Becker (1980). Aquesta darrera és molt suggerent. El text de Dubesset, Thébaud i Vincent (1977) tracta, sobretot, les dones franceses, i el llibre de John Godfrey (1987), la direcció de la indústria a França. Per a la Gran Bretanya, l'autor bàsic és J.M. Winter (1987), que s'ha de llegir tenint en compte la crítica que li planteja Linda Bryder (1987). També són útils Waites (1987) i Cronin (1983). Per a Rússia, el capítol final de Norman Stone (1985). Sobre l'oposició a la guerra, a Gran Bretanya i Alemanya, Carsten (1982), Ceadel (1980) i Nigel Young (1987).

7.6.4.- *Literatura i memòries de guerra*

7.6.4.1.- *Obres generals*

S'han editat, en anglès, dues antologies de literatura referida a la Gran guerra. L'obra de Jon Silkin (1981) es una tria de poemes en la qual es pot trobar una mostra interessant dels poetes més coneguts, amb predomini dels anglesos (Blunden, Read, Sassoon, Owen). Amb la mateixa característica, hi ha una antologia de prosa preparada per Glover i Silkin (1990) que té la curiosa particularitat d'ometre Ernst Jünger. Tots dos volums inclouen un estudi introductori molt útil. El llibre de Brophy i Partridge (1967) és un recull de cançons de soldats.

7.6.4.2. *Àustria - Hongria*

Per a l'imperi austrohongarès no conec cap recull de material autobiogràfic degut a combatents tret del diari del filòsof Ludwig Wittgenstein

(1991). De Joseph Roth, autor jueu, són *La marcha de Radetzky* i *La cripta de los capuchinos* (1989 i 1991), que reflecteixen el món decadent de l'imperi i el paper de l'exèrcit. Al bohemí Jaroslav Hasek li devem l'impagable *El buen soldado Schweik* (1980), paradigma de recluta "inútil" i a Józef Wittlin, polonès, *La sal de la tierra* (1990). Aquestes dues obres tracten un tema interessantíssim: la formació dels soldats i les essències de l'exèrcit i, en totes dues, la guerra no hi surt sinó de forma indirecta, amb la mostra de la destrucció que provoca. La monumental obra dramàtica de Karl Kraus *Los últimos días de la humanidad* (1991) té l'avantatge de fonamentar-se en la realitat fins l'extrem que, en paraules de l'autor mateix,

"Els fets més inversemblants de què s'informa han passat realment; he descrit allò que altres s'han limitat a fer; els discursos més inversemblants han estat pronunciats paraula per paraula" (1990, p. 9).

El poeta Georg Trakl dedica algunes de les seves obres a la guerra (1990).

7.6.4.3. Alemanya

Per a l'imperi alemany ens poden ser útils algunes novel·les, com la d'Ernst Jünger *Tempestades de acero* (1987), on es poden trobar, de més a més de la glorificació del "guerrer" alemany, algunes de les més impressionants descripcions de la guerra de trinxeres. L'obra d'Erich Maria Remarque *Res de nou a l'oest* (1968), un dels clàssics més reconeguts de la literatura contra la guerra, compartí amb la de Ludwig Renn *Guerra* (1984) la foguera a què les destinaren els nazis per "alta traïció literària". Ludwig Renn, pseudònim d'A.F. Vieth von Golsenau, va combatre a la guerra civil espanyola amb les Brigades Internacionals. La seva obra no és traduïda al català ni al castellà, que jo sàpiga. També és contrària a la guerra l'autobiografia del poeta expressionista jueu Ernst Toller, *Una juventud en Alemania* (1987) en la qual hi compareix, a més la república soviètica de Baviera, de la qual Toller fou un dirigent prominent.

La l'antologia de poemes dirigida per Feliu Formosa i Artur Quintana *A la paret, escrit amb guiz* (1976) s'hi troben algunes obres inspirades en la Gran guerra.

Les memòries de guerra del coronel Erich Ludendorff previsiblement esbiaixades tenen, però, molt interès. Se'n pot consultar una versió castellana del 1920, *Mis recuerdos de guerra, 1914-1918*. L'obra d'Herbert Sulzbach (1981) és el diari de guerra d'un combatent alemany jueu i patriota, molt

fidel al Kaiser i que va fruit del rar privilegi de no patir una sola ferida en tota la guerra.

7.6.4.4. França

D'entre els molts reculls francesos de testimonis de combat podem utilitzar, per exemple, l'esplèndida antologia comentada de premsa de trinxera francesa presentada per Stéphane Audoin-Rouzeau (1986). Una antologia de diaris personals de guerra ha estat publicada per Jean Daguillon (1987) amb l'impressionant —però realista— títol *Le sol est fait de nos morts*: caldria, però, matisar-lo: el sol el componen els morts de tots dos bàndols. Louis Barthas, boter llanguedocià, ens ha deixat un gruixut i emotiu volum amb els seus records de guerra (1987). Sovint trastoca algunes dades però el conjunt transmet una mostra viva del valor de la solidaritat humana i de la indignació contra la injustícia absolutament admirable.

Es pot disposar, també, de reculls de cartes; per exemple, les recollides amb el títol *Les raisins sont bien beaux. Correspondance de guerre d'un rural* (1977), de Paul Reybaut, o *Postus Savoyards* (1980). També Joseph Joffre, mariscal de França i heroi del Marne va publicar les seves memòries de guerra (1932).

En literatura de ficció hi ha algunes novel·les franceses bàsiques: potser la més coneguda és *El foc*, d'Henri Barbusse (1904) publicada originalment el 1916 i que va aconseguir edicions reiterades i massives. A *El foc* hi ha una descripció realista i humana, compadida, de les monstruoses condicions del front occidental. Al *Viatge a la fi de la nit*, Céline li dedica la primera part al front occidental i als trastorns psicològics de la guerra (1983). Dorgeles és l'autor de *Les croix de bois* (1979) i M. Genevoix, de *Ceuz de 14* (1953). No n'he pogut aconseguir cap dels dos, però, en opinió d'Audoin-Rouzeau (1986), són extremament útils i representatius. La novel·la de Jean Giono *La grand troupeau* (1931) té un títol prou significatiu. L'obra d'André Maurois *Els silencis del coronel Bramble*, és prou coneguda en català (1967).

Finalment, una novel·la rigorosament contemporània, escrita el 1990, conté unes descripcions utilíssimes de la guerra de trinxeres. Es tracta del premi Goncourt del 1990, *Els camps de l'honor* (1991), de Jean Rouaud.

També alguns poetes mostren les petjades de la guerra en les seves obres: Guillaume Apollinaire, amb *Calligrammes*, del 1918, o Pierre Drieu-La Rochelle, amb *Interrogations* (1917).

7.6.4.5.- Gran Bretanya i Estats Units

Existeixen nombroses memòries personals d'origen anglosaxó; les del capità Liddell Hart (1965) són sempre útils; les del poeta Siegfried Sassoon (1937) no les he pogut consultar sinó fragmentàriament, però, n'he constatat la vàlua; pel que fa a l'obra monumental de T.E. Lawrence —"El Orens" o "Lawrence d'Aràbia"— *Los siete pilares de la sabiduría* (1990) l'autor hi explica que, en aquestes pàgines, no hi ha història, sinó només vivències personals; malgrat tot, s'hi pot resseguir la campanya àrab i aprendre de les reflexions de Lawrence. Vera Brittain va publicar les seves memòries de joventut, el 1933, amb l'explícit disseny d'ensenyar l'horror de la guerra a les persones de la generació que no l'havia coneguda. La categoria intel·lectual de Vera Brittain i la seva condició de dona conscient fan aquest llibre molt interessant. El recull editat per Michael Moynihan (1980) conté cartes personals de combatents britànics.

Molts poetes britànics i nordamericans van tractar la Gran guerra, sovint a partir de la pròpia experiència. És el cas de Sassoon, Owen, Blunden, Read, etc., del quals se'n pot trobar una bona mostra a l'obra de Silkin (1981). En castellà i català es pot llegir l'obra de T.S. Elliot (1986). També hi ha una antologia de poesia femenina relacionada amb la Gran guerra i preparada per Carol Reiley (1981).

Segons Glover i Silkin (1990, p. 504) les millors obres de ficció sobre la Gran guerra són: la trilogia USA de John Dos Passos (1966) *A fable*, de William Faulkner (1952), *The Spanish farm trilogy* de R.H. Mottram (1979) i *Parade's End* de Ford Madox Ford (1982)³⁰⁶. D'aquestes quatre obres només se n'ha traduït al castellà o català la primera.

Altrament, també es poden consultar amb profit: la novel·la de William Boyd (1988), que tracta la guerra a l'Àfrica Oriental en clau sarcàstica, sense oblidar la població civil britànica. *Adiós a todo eso* (1985) és una autobiografia novel·lada de Robert Graves, molt útil perquè l'autor, oficial de complement, es va passar gairebé tota la guerra al front occidental. Graves no és pacifista però amb posterioritat a la publicació de la seva obra (1929) va admetre que l'havia esbiaixada un xic per tal de connectar amb l'antibelicisme del moment.

Al volum de Rudyard Kipling *War Stories and Poems* (1990) hi ha una part dedicada a la guerra del 1914 al 1918. L'obra de Dalton Trumbo *Johnny cogió su fusil* (1989) és referida als resultats físics i psicològics de la guerra de trinxeres i és coneguda per la seva versió cinematogràfica.

³⁰⁶ Aquesta valoració no aclareix si el judici afecta només la literatura escrita en anglès o bé s'estén al conjunt de la produïda en les diverses llengües

El llibre de Guy Chapman *A passionate prodigality* (1933) no he tingut ocasió de consultar-lo, però Michael Howard (1986, p. 128) el considera d'enfoc similar al d'Ernst Jünger. L'obra relacionada amb la guerra més famosa d'Ernest Hemingway és *Adiós a las armas* (1982) però en *Els primers quaranta-nou contes* hi ha força pàgines que hi estan ambientades (1989).

Per ampliar la informació d'aquest apartat es pot consultar el darrer capítol del llibre de Jay Winter (1987).

7.6.4.6.- Itàlia

A la novel·la d'Emilio Lussù *Un anno sull'altipiano* (1975), s'hi reuneixen tots els tòpics de la Gran guerra: els desertors, la ineficàcia del comandament, els errors de l'artilleria, la presència de l'alcohol, els motins, etc. En canvi, a *Storia de Tönle* (1975), Mario Rigoni Stern presenta la guerra viscuda per un vell de la zona alpina disputada per Itàlia i Àustria, pel qual no tenen interès les qüestions frontereres, però que les pateix. Com a memòries de combat: Eligio Vitale, ed. "Diario di un soldato di genio, 1917-1921" (1988) i el llibre de C. Zadra (1985), és dedicat als escrits dels soldats del Trentí. L'obra de N. Revelli (1977) recull el testimoni oral dels pagesos italians sobre la guerra.

7.6.4.7.- Rússia

Per a Rússia, les obres de ficció més conegudes són les de Boris Pasternak *El Doctor Givago* (1987) i *Août quatorze*, d'Alexander Soljenitsin, (1972). Pasternak inclou en la seva novel·la útils descripcions de la Rússia de la guerra i la revolució, que ell va conèixer, a diferència de Soljenitzin, nascut el 1918. L'obra de Mijaïl Txoljov *El Don de plácides aigües* (1965) és limitada a la vida dels cosacs en els anys previs a la guerra i en el transcurs de la mateixa, però resulta molt atractiu. A l'article de D. Rayfield (1988) s'hi tracten les cançons populars de l'imperi rus de l'època de la Gran guerra.

7.6.4.8.- Sèrbia

La voluminosa obra de Dobritsa Txóssitx (1992), nacionalista serbi i assessor de Slobodan Milosevic, es va escriure entre 1972 i 1979 i el seu tema són les tràgiques circumstàncies viscudes pels serbis durant la guerra.

7.6.4.9.- Estudis literaris

Alguns especialistes han dedicat el seu treball a analitzar la literatura i la memòria deixades per la Gran guerra. L'obra més coneguda és la de Paul Fussell *The Great War and Modern Memory* (1977). La tesi de Léon Riegel (1978) sobre guerra i literatura és una anàlisi útil. També es poden consultar: H. Klein, ed., *The First World War in fiction* (1976) i Leoni i Zadra (1986).

7.6.5.- Iconografia

Hi ha un recull de fotografies comentades degut a l'escriptor nordamericà Laurence Stallings (1933), que després de presentar-se voluntari va evolucionar cap a posicions antibèliques. Les fotografies aplegades al llibre de Jay Winter (1988) constitueixen una aproximació a les imatges de la Gran guerra que resulta ben adequada, com també es poden usar les del volum d'Adrian Gilbert (1988). L'obra de Darracott i Loftus (1981) és una antologia documentada dels cartells propagandístics de la guerra, que constitueixen un complement ineludible a les fotografies. També resulten molt interessants les postals reunides al recull presentat per Toni i Valmai Holt (1977). La *Documentation Photographique* (de la *Documentation Française*) té un recull fotogràfic dedicat a la guerra (no 6074) que ignoro si només es refereix a França. En qualsevol cas, les fotografies que s'inclouen al llibre de S. Audoin-Rouzeau (1986), centrades exclusivament en el camp francès, són molt ben triades. A l'Imperial War Museum, de Londres, hi ha una secció dedicada a la fotografia de les dues guerres mundials a la qual se li poden fer comandes per correu.

7.6.6.- Filmografia

La Gran guerra no ha deixat d'oferir temes al cinema, des de les pel·lícules de propaganda i els documentals més o menys falsejats de l'època de la guerra mateixa fins l'actualitat (*Gallipoli*, de Peter Weir, 1982). De les moltes pel·lícules produïdes amb posterioritat al conflicte, algunes s'han fet famoses pel seu missatge antibèlic, com *Paths of Glory* (Stanley Kubrick, 1958) o *All quiet in the Western front* (Lewis Milestone, 1930), mentre d'altres han servit causes bel·licistes (*Sergeant York*, Howard Hawks, 1941). N'hi ha hagut de centrades al camp de batalla gairebé exclusivament, com *King and country* (Joseph Losey, 1964) i d'altres en què no hi compareix mai, com *La grande illusion* (Jean Renoir, 1937); de melodramàtiques, com *The white sister* (Henry King, 1923), còmiques, com *Shoulder arms* (Charlie Chaplin,

1918), etc.

Els llibres d'Ivan Butier (1974) i Lewis Jacobs (1971), així com l'article de Xavier Masó (1973) tracten el tema de la filmografia referida a la Primera guerra mundial i en donen unes referències molt completes, sobretot Butler.

7.7.- L'experiència en l'ensenyament de la Primera guerra mundial

7.7.1.- Desenvolupament de la primera opció:

La Primera guerra mundial com a tema central

L'experiència d'aquest plantejament ha estat feta, com ja hem avançat, a l'Escola de Mestres de la Universitat de Barcelona, amb quatre grups-classe de segon curs d'especialitat de Ciències socials, el curs 1989-1990. En aquest sentit, és teòricament inadequat de traspassar-la a's ensenyaments secundaris. De tota manera, puc adduir que una majoria aclaparadora dels alumnes de tots els grups-classe amb els que vaig treballar ignoraven els aspectes més elementals de la Gran guerra, des de la data aproximada del conflicte fins la identitat dels països contendents i, per descomptat, les causes que l'havien provocada o els termes en què s'havia desenvolupat: en aquest sentit presentaven uns coneixements previs similars als de l'alumnat de secundària.

Vam introduir el tema per simple "immersió" literària. Els fragments triats per a fer-ne una lectura aprofundida corresponien a les següents obres: *Tempestades de acer*, d'Ernst Jünger (1987), *Adiós a todo eso*, de Robert Graves (1985), *Res de nou a l'oest*, d'Erich Maria Remarque (1968), *Viaje al fin de la noche*, de Louis-Ferninand Céline (1983) i *El doctor Givago*, de Boris Pasternak (1987). La seva reproducció completa figura a l'apèndix, junt amb la resta del material.

Les raons de la tria eren les següents: es tractava d'autors a l'abast en català i en castellà, procedents de diversos països, amb experiència més o menys directa de la guerra; la majoria eren ex-combatents. Els fragments havien estat escollits per les seves descripcions de les condicions del combat al front occidental, —quatre— i oriental —un—, i deixaven de banda elucubracions històriques i discussions sobre les causes del conflicte. És a dir, l'únic que hi sortia era el camp de batalla i els resultats i les reflexions que provocava. Paral·lelament, la presència coincident de Jünger i Remarque impedia de fer cap identificació de tipus nacional amb una versió determinada

de la guerra.

De manera que, s'inicià la lectura, en fred, amb dues finalitats: la sistematització de la informació obtinguda i el plantejament de problemes. Varem aclarir els molts conceptes desconeguts —foc de barrera, shrapnel, etc.— i varem obtenir una descripció estàtica de les formes de combat, aviat complementades per una senzilla cronologia i algunes dades quantitatives (combatents, baixes, destrucció, etc.). Simultàniament, es van haver de colorejar dos mapes, un de tot el món i un d'Europa, per tal de localitzar-hi els Estats bel·ligerants i els fronts. El meu pla incloïa, immediatament, l'anàlisi de dues pel·lícules, *Senderos de gloria* (Stanley Kubrick, 1957) i *Sin novedad en el frente* (Lewis Milestone, 1930). Però els entrebancs per a disposar-ne em van obligar a substituir-les pel treball en grups sobre les fotografies de dos llibres, el d'Adrian Gilbert (1988) i el de Jay Winter (1988), amb els quals podíem passar a considerar d'altres aspectes, diferents del camp de batalla.

És aleshores quan vam provar de respondre les preguntes plantejades per la forma en què es desenvolupaven els combats, entre d'altres, les següents: per què és una guerra tan llarga, tan horrible, tan manifestament matussera? per què s'hi fa un menyspreu tan ostensible de les vides dels combatents? per a quins objectius es combatia? per què els soldats no es rebel·len a tots els fronts? d'on provenien els recursos que, tan generosament, es malbarataven al camp de batalla?

La manca de temps³⁰⁷ ens va privar de tractar més detingudament totes aquestes qüestions que, finalment, es varen veure reduïdes totes elles a petites monografies, sense la possibilitat d'usar textos i d'altres materials, si deixem de banda les fotografies a què hem al·ludit abans. Per la mateixa raó d'escassetat de temps, vaig haver de renunciar a avaluar independentment el tema de la Gran guerra, i, així, no dispo de resultats quantificables. En canvi, vaig poder-ne recollir d'altres de més qualitatiu. D'entrada, les lectures seleccionades varen suposar un element de sorpresa considerable: en primer lloc, per la duresa de les condicions que s'hi descrivien i, després, pel fet que jo donés crèdit a la literatura de ficció en una classe d'història, fins el punt que, en un curs em varen preguntar quan començaríem de tractar "la història de la Primera guerra mundial". No va ser fàcil fer-los entendre el paper de la memòria col·lectiva, la complementarietat de les fonts, el valor de la subjectivitat, etc.

³⁰⁷ la primavera de l'any 1990 hi va haver una vaga intermitent que va reduir intensivament la quantitat d'hores disponibles per al tema

7.7.2.- *La segona opció: un tractament tangencial de la Primera guerra mundial*

En aquest cas, la importància secundària del tema de la Gran guerra es reflecteix en el tractament rebut. En efecte, el treball amb els alumnes d'un grup-classe de tercer curs d'especialitat en Ciències Socials durant el primer trimestre del curs 1991-1992 s'ha centrat en els conflictes rigorosament contemporani i més especialment amb els relacionats amb l'Orient Mitjà i l'Europa central i oriental.

El tema s'ha introduït per la mateixa via d'"immersió" literària de l'altra opció però amb una finalitat diferent. Els fragments triats, servien, en aquesta ocasió per a presentar alguns autors per tal que els estudiants poguessin triar una lectura, que, ara, calia fer completa. Les opcions eren les obres ja citades de Graves, de Jünger i de Remarque, a més a més de *La sal de la terra*, de Józef Wittlin (1996) i *Una juventud en Alemanya*, d'Ernst Toller (1987)³⁰⁸.

Mentre els estudiants han anat llegint l'obra triada, les classes s'han centrat en dos dels aspectes de l'esquema proposat: la guerra industrial i la intervenció occidental a l'Orient Mitjà.

El primer aspecte ha rebut un tractament descriptiu i volgudament anecdòtic per tal d'evitar un enfrontament aparentment més seriós amb el tema, però ha permès, amb l'ajut d'alguns documents (fotogràfics i escrits) i de la referència a les lectures que feien els estudiants, una senzilla sistematització sobre els elements tàctics de la guerra i la seva modificació i una reflexió sobre el manteniment, en les guerres actuals, d'alguns elements compareguts entre 1914 i 1918. Dit d'altra manera, hem anat constatant que els exèrcits que el 1914 havien començat la guerra a cavall, amb sabre i llança, refiats de les seves baionetes i habillats de colors llampants, l'acaben, el 1918, vestits de caqui, refiats de granades i metralladores, recolzats per camions, avions i tancs. Alhora, els herois del 1914 han esdevingut manobres d'una guerra bruta i cansada, que es combat a pic i pala, i han hagut de cedir el seu protagonisme al material.

Igualment, hem resseguit els elements que ens han pervingut, més o menys modificats, com és ara els tancs, l'aviació —i l'ús del bombardeig estratègic—, els gasos tòxics, l'ús massiu de l'artilleria, i els seus resultats destructius en béns i persones, la limitació i la manipulació de la informació

³⁰⁸ Molt significativament, després de la presa de contacte amb autors i temes i sense que es fes cap al·lusió a l'opció vital o política dels escriptors, només un noi, entre 10 alumnes, va triar Jünger

feta des del poder estatal, etc. etc.

El segon aspecte es va introduir amb el comentari dels dos mapes de l'Orient Mitjà corresponents a les èpoques immediatament anterior i posterior a la Gran guerra. S'ha fet especial esment de les dades geopolítiques més elementals: el vïnatge dels imperis britànic i otomà, les aspiracions russes al control del pas dels Estrets, les fisures ètniques de l'imperi otomà (kurds, àrabs, armenis), el desig otomà de controlar el Canal de Suez, la presència de petroli a la regió, el pes econòmic d'Alemanya a l'imperi otomà, etc. Aquesta introducció es va complementar amb la lectura d'alguns fragments de *Los siete pilares de la sabiduria*, de T.E. Lawrence (1990), i amb l'anàlisi del problema que planteja el mateix Lawrence: l'ambigüitat i la traïció de l'actuació aliada, i els resultats del desenllaç de la guerra, que deixa plantejats més problemes que no pas n'ha resolt: la qüestió palestina i Israel; la situació d'armenis i kurds; la substitució del poder otomà pel mandat francobritànic; la compartimentació estatal dels territoris àrabs, etc.

L'exposició oral que cada alumne, o parella d'alumnes, ha hagut de fer de la seva lectura ha tingut un pes substancial no sols perquè era susceptible d'avaluació, sinó també perquè la finalitat de l'exposició és que els qui no han llegit l'obra exposada puguin tenir-ne coneixement.

L'avaluació inclou, doncs, l'exposició a més de la síntesi sistematitzada i redactada sobre el conjunt dels temes tractats. Els resultats es pot dir que han estat ambivalents: extremament positius des del punt de vista qualitatiu, més aviat mediocres pel que fa a les qualificacions estrictament acadèmiques.

L'examen —que figura a l'apèndix de materials de classe— es dividia en tres apartats: un de definicions, un de redacció i un de comentari de text. Els dos primers epígrafs es referien exclusivament a la Primera guerra mundial; el tercer, atenent al sentit global de l'assignatura, proposava un comentari de textos procedents de la premsa actual.

En general, les qualificacions acadèmiques han estat baixes —sense arribar a l'insuficient— malgrat la simplicitat de les qüestions plantejades: les definicions han estat fetes prou correctament mentre la redacció els ha resultat difícil i ha mostrat un nivell insuficient d'expressió escrita, problemes en l'estructuració, etc.

Tanmés les exposicions fetes sobre les lectures han patit de la incorrecció en el plantejament general del treball de recensió: manca de pràctica en lectures llargues, incapacitat d'organització del material aplegat en funció d'un esquema propi, tendència a la simple exposició cronològica de les anècdotes del llibre, etc.

En aquest sentit, ha estat difícil d'extreure'n conclusions ordenades i

establir comparacions i contrastos, a més de quedar força minvada la possibilitat de transmetre els companys tot el que calia sobre una lectura que ells no havien fet³⁰⁹.

Ara bé, si els resultats s'avaluen amb criteris no estrictament acadèmics, la consecució dels objectius apareix molt més reeixida. Perquè l'acostament a la immediatesa de la guerra els ha resultat sorprenent, i el descobriment de la duresa de les condicions del front, dels mecanismes de decisió als exèrcits, dels valors promoguts per bona part de les jerarquies militars, de la instrumentalització de les persones en funció d'uns objectius més aviat dubtosos, tot plegat ha sobtat els —i sobretot, les— alumnes. La literatura els ha interessats, els han atret les activitats de Lawrence d'Àrabia i han valorat els seus judicis sobre els problemes de l'Orient Mitjà. S'han aturat a pensar en el funcionament d'alguns artilugis bèl·lics i han pogut constatar l'abast dels seus efectes. Puc considerar, per tant, que el paper de la Gran guerra com a precedent en alguns problemes geopolítics i com a introductora de determinats artefactes i mètodes de combat actualment vigents es pot donar per consolidat en l'àmbit de la formació inicial d'aquest petit grup de futurs mestres, ni que sigui amb les limitacions, més o menys greus, que hem comentat abans.

³⁰⁹ Aquestes deficiències que malauradament podem considerar com a estructurals per la regularitat amb què se'ns presenten, responen a circumstàncies d'àmbit sociològic molt ample i la seva anàlisi no pertoca pas de fer-la aquí.

CAPÍTULO 7: APÉNDIX : MATERIALS DE CLASSE

1.- Ernst Jünger (1916)

Aquella noche fue realmente peor que la anterior. En especial un ataque artillero por sorpresa, a las doce y cuarto, sobrepasó todo lo precedente. En los alrededores de mi abrigo cayó un diluvio de proyectiles de grueso calibre. Estábamos de pie, provistos de todas nuestras armas, en la escalera de la galería, mientras la luz de los pequeños cabos de vela se reflejaba brillante en las paredes húmedas y enmohecidas. Una humareda azul penetraba por las bocas de las galerías. Del techo se desprendía la tierra a pedazos. Bumm!

- Maldita sea!
- Cerillas, cerillas!
- Todos preparados!

Sentíamos en el cuello los latidos del corazón. Manos rápidas separaban las cápsulas de las granadas de mano.

- Esa ha sido la última mina!
- Afuera!

Mientras nos abalanzábamos hacia la salida estalló todavía una mina de espoleta retardada; su onda expansiva nos arrojó otra vez hacia atrás. Sin embargo, mientras aún caían con estrépito los últimos pájaros de hierro, ya los hombres habían ocupado todos sus puestos. Unos fueros artificiales de bengalas iluminaron con una claridad de mediodía el terreno de delante, que estaba cubierto por espesas nubes de humo. Esos instantes en que la totalidad de la guarnición se hallaba de pie detrás del parapeto, en un estado de máxima tensión, encerraban algo mágico; recordaban ese segundo en que nadie respira, ese segundo que antecede a una representación teatral decisiva, cuando la música se interrumpe y se encienden las candilejas.

/.../

A veces un único estampido infernal, que iba acompañado de llamaradas, dejaba completamente ensordecido el oído. Después, un siseo agudo, incesante, producía la impresión de que se acercasen uno tras otro, zumbando, a una velocidad increíble, centenares de fragmentos de metralla de una libra de peso. En ocasiones caía, con un golpe seco, pesado, un proyectil que no

estallaba; a su alrededor la tierra temblaba. Por docenas reventaban los *shrapnels*, delicados como bombones fulminantes, y esparcían su densa nube de bolitas; después llegaban las vainas, con un resoplido. Cuando cerca de mí estallaba una granada, el barro caía al suelo con estruendo, como un goteo. Y en medio de todo aquello los fragmentos de metralla se clavaban en la tierra con un golpe seco.

Describir estos ruidos es más fácil que soportarlos, pues el sentimiento asocia cada uno de los sonidos del hierro chirriante con la idea de la muerte. Y así, yo estaba acurrucado en aquel agujero, con las manos delante de los ojos, mientras por mi mente desfilaban todas las posibilidades de que un proyectil me alcanzase. Creo haber encontrado un símil que expresa muy bien la sensación peculiar que se experimenta en una situación como ésta, una situación en la que yo, al igual que todos los soldados de esta guerra, me he encontrado a menudo. Imagínese uno a sí mismo bien atado a un poste y amenazado continuamente por un sujeto que blande un pesado martillo. Unas veces el martillo es lanzado hacia atrás para tomar impulso; otras avanza zumbando, hasta casi rozar el cráneo; luego chocó contra el poste, del que salen volando astillas — a una situación como ésta corresponde exactamente lo que se siente cuando se está al descubierto en medio de un bombardeo en serio.

/.../

Sobre la medianoche se desarrolló en el arco de trincheras que defendían a Monchy un espectáculo infernal. Docenas de campanas de alarma replicaban, centenares de fusiles crepitaban y constantemente ascendían por los aires bengalas luminosas de color verde y blanco. Inmediatamente después dio comienzo un tiro de barrera. Estallaban minas de grueso calibre, que arrastraban tras de sí estelas de chispas incandescentes. En todos los sitios en que, dentro de aquel caos de escombros, quedaba una persona viva, resonaba un largo grito:

- Ataque de gas! Ataque de gas! Gas! Gaas!

Una cegadora corriente de gas iba rodando, a la luz de las bengalas, sobre las negras almenas de los muros. Puesto que también dentro de la mina se dejó sentir un fuerte olor a cloro encendimos delante de las entradas grandes hogueras de paja; a punto estuvo su acre humareda de expulsarnos de nuestro refugio, y nos obligó a purificar el aire agitando capotes y lonas de tienda de campaña.

A la mañana siguiente pudimos ver en la aldea, estupefactos, las secuelas dejadas por el gas. Muchísimas plantas estaban marchitas, caracoles y topos yacían muertos por doquier y a los caballos acantonados en Monchy

y pertenecientes a los enlaces montados el agua les fluía de la boca y de los ojos. Una hermosa pátina verde cubría los proyectiles y los cascos de metralla que por todas partes estaban diseminados. Incluso en Douchy había dejado sentir su efecto aquella nube.

/.../

Pronto llegó delante del puesto de socorro una larga comitiva de camillas. También de Monchy-Sur acudían muchos heridos, pues el enemigo había logrado asimismo infiltrarse brevemente en el Sector E de nuestra compañía. Entre aquellos intrusos tuvo que haber un sujeto temerario. Sin que nadie se diera cuenta había saltado dentro de nuestra trinchera y la había recorrido pasando por detrás de los apostaderos de los centinelas, desde los cuales nuestros hombres observaban el terreno que tenían delante. Uno a uno fue asaltando desde atrás a los defensores, a los que la máscara antigás imposibilitaba la visión, y volvió a la línea inglesa, sin que tampoco esta vez se diese cuenta nadie, tras haber abatido a golpes de maza y a culatazos a buen número de nuestro hombres. Cuando se procedió a despejar la trinchera, ocho de nuestros centinelas fueron encontrados con la parte posterior del cráneo machacada.

/.../

- Cuerpo a tierra!

Un penetrante olor nauseabundo nos enseñó que aquel lugar de paso había exigido ya muchas víctimas. Tras una carrera en la que estuvo expuesto a numerosos peligros nuestra vida, llegamos a un segundo camino en hondonada; en él se hallaba el abrigo en el que estaba instalado el puesto de mando de las tropas combatientes. Nos metimos en un camino sin salida y dimos media vuelta, en medio de un penoso apretujamiento de hombres nerviosos. A no más de cinco metros de donde estábamos Vogel y yo explotó con un estampido sordo, en el talud posterior del camino, una granada de mediano calibre; sobre nosotros cayeron terrones de tierra de un tamaño enorme, mientras un escalofrío de muerte nos recorría la espalda. Por fin nuestro guía volvió a encontrar el camino gracias a un llamativo grupo de cadáveres que le sirvió de punto de referencia. Uno de los caídos yacía con los brazos en cruz sobre la gredosa pendiente del talud —qué fantasía habría podido encontrar un indicador más adecuado al paisaje en que nos encontrábamos?

- Adelante, adelante!

Algunos hombres se desplomaban mientras iban corriendo; los amenazábamos con dureza para que sacasen de sus extenuados cuerpos las últimas energías. Los heridos se caían, a derecha e izquierda, en los agujeros abiertos

por las granadas; lanzaban un grito de socorro al que nadie hacía caso. Con los ojos fijos en el hombre que iba delante de nosotros seguimos caminando por una zanja que estaba formada por un cordón de embudos gigantescos. La hondura de aquella zanja no superaba nuestras rodillas; su suelo estaba cubierto de muertos tendidos uno al lado de otro. Con repugnancia pisaba el pie aquellos cuerpos blandos, que cedían; la oscuridad nos impedía ver su forma. También el herido que se derrumbaba dentro del camino sucumbía al destino de ser pisoteado por las botas de quienes apresuradamente seguían avanzando.

/.../

Estas ofrendas a Baco, celebradas tras batallas en que el desenlace ha sido favorable, cuentan entre los recuerdos más bellos de los viejos guerreros. Y aunque de doce hayan muerto diez, es seguro que, en la primera noche tranquila, los dos últimos se encontrarán ante una botella, beberán silenciosamente un vaso a la memoria de los camaradas muertos y luego comentarán entre bromas las vivencias comunes. En estos hombres está viva una fuerza elemental que subraya, pero a la vez espiritualiza, la ferocidad de la guerra; el gusto por el peligro en sí mismo, el caballeresco afán de salir airoso de un combate. En el transcurso de cuatro años el fuego fue fundiendo una estirpe de guerreros cada vez más pura, cada vez más intrépida.

/.../

En aquel momento se oyó, a mucha altura, un nuevo silbido. Todos tuvimos la misma sensación, una sensación que nos estrangulaba; esa granada viene aquí! Luego retumbó un estruendo monstruoso, ensordecedor — la granada había explotado en medio de nosotros.

Me levanté medio aturdido. Incendiadas por la explosión las cintas de cartuchos irradiaban desde el gran embudo una luz de un crudo color rosa. Aquella luz iluminaba la densa humareda generada por el proyectil, dentro de la cual rotaba una masa de cuerpos negros, e iluminaba también las sombras de los supervivientes, que se desbandaban por todos los lados. Al mismo tiempo resonó un griterío múltiple, espantoso, un griterío de dolor y de peticiones de auxilio. El movimiento rotatorio de la oscura masa en las honduras de aquella olla humeante y ardiente abrió por un segundo como una visión onírica del infierno, el abismo más profundo del Espanto.

Tras un instante de parálisis, de horror petrificado, me puse en pie de un salto y, como todos los demás, eché a correr a ciegas, hundiéndome en la noche. Caí de cabeza en un agujero, y sólo allí comprendí lo que acababa de suceder. —No oír nada más, no ver nada más, alejarse de aquel sitio, desaparecer en la profunda oscuridad!— Pero y mis hombres! Yo era el que

tenía que ocuparme de ellos, a mí me habían sido confiados. — Me obligué a mí mismo a regresar a aquel lugar de espanto. Por el camino encontré el fusilero Haller, el hombre que en Regniéville se había apoderado de la ametralladora enemiga, y me lo llevé conmigo.

Los heridos continuaban lanzando sus gritos terribles. Algunos llegaban hasta mí a rastras y, al reconocer mi voz, me decían entre gemidos:

- Mi alférez, mi alférez!

/.../

A la vista de las masas allí acumuladas me pareció que la ruptura del frente enemigo era segura. Pero dispondríamos también de energías suficientes para dispersar las reservas enemigas y para aislarlas y aniquilarlas? Estaba convencido de que así sería. Parecía haber llegado la lucha final, el último asalto. Allí se iba a dirimir el destino de pueblos enteros, allí estaba en juego el porvenir del mundo. Percibí el significado de aquella hora y creo que en aquel momento todos sintieron que su realidad personal se diluía y que el miedo los abandonaba.

La atmósfera era extraña, se hallaba enardecida por una tensión altísima. Los oficiales estaban de pie e intercambiaban bromas nerviosas. Vi a Solemarcher en medio de su pequeña plana mayor; llevaba puesto el capote, como un cazador que en una jornada fría aguarda la hora de la batida, y en la mano tenía una pipa semilarga de cazoleta verde. Nos hicimos señas fraternales. A menudo ocurría que una de nuestras minas de grueso calibre venía demasiado corta de tiro; al caer levantaba un surtidor de la altura de un campanario y rociaba de tierra a quienes allí aguardaban impacientes, pero ni uno solo bajaba la cabeza. El estruendo de la batalla se había vuelto tan terrible que nadie permanecía ya en su sano juicio.

Tres minutos antes del ataque me hizo señas Vinke con una cantimplora llena de aguardiente. Eché un trago largo. Era como si ingiriese simplemente agua. Lo único que faltaba era el "puro de la ofensiva"; la presión del aire me apagó tres veces la cerilla.

El gran momento había llegado. La apisonadora de fuego rodaba hacia las primeras trincheras. Iniciamos el ataque.

La rabia estalló como una tempestad. Millares de hombres tenían que haber muerto ya, eso era algo que se presentía. Aunque el cañoneo continuaba, pareció hacerse el silencio, como si el fuego perdiera su energía soberana.

La tierra de nadie estaba abarrotada de atacantes; de uno en uno, o en unidades pequeñas, o en masas compactas, avanzaban hacia el telón de fuego. No corrían, tampoco se ponían a cubierto cuando en medio de ellos se

alzaban penachos de humo altos como torres. Se dirigían hacia la trinchera enemiga con pasos torpes, pero incontenibles. Parecía que la vulnerabilidad hubiera quedado en suspenso.

Uno se sentía también solo en medio de aquellas masas que se habían puesto en pie; las distintas unidades estaban entremezcladas. Yo había perdido de vista a mis hombres; se habían disuelto como una ola en la marea. Únicamente Vinke y un voluntario llamado Haake permanecían a mi lado. En mi mano derecha empuñaba la pistola, en la izquierda llevaba una fusta de caña de bambú. Aunque sentía mucho calor, aún llevaba puesto el largo capote y también, como mandaban las ordenanzas, los guantes. Mientras íbamos avanzando se apoderó de nosotros una ira propia de euergúrmenos. Un poderosísimo deseo de matar daba alas a nuestros pies. La rabia me arrancaba lágrimas amargas.

La monstruosa voluntad de exterminio que sobre el campo de batalla gravitaba se concentraba en los cerebros y los sumergía en una niebla roja. Entre sollozos y tartamudeos nos gritábamos unos a otros frases incompletas, y un observador imparcial habría podido tal vez creer que de nosotros se había apoderado un exceso de felicidad.

Atravesamos sin dificultad una destrozada maraña de alambres y de un salto cruzamos la primera trinchera enemiga, apenas reconocible. Parecida a una hilera de fantasmas, la oleada de asalto iba danzando a través de vapores blancos, hirvientes, y dejó atrás una zanja arrasada. Allí no quedaban ya adversarios.

En contra de todo lo que cabía esperar, desde la segunda línea abrieron fuego de ametralladora contra nosotros. De un salto me metí, junto con mis acompañantes, en un embudo. Un segundo después se oyo un estampido horroroso y caí de bruces. Vinke me agarró por el cuello de la guerrera y me dio la vuelta:

- Está herido, mi alférez?

No encontramos nada. El voluntario Haake tenía un agujero en un brazo y aseveraba entre gemidos que le había entrado una bala por la espalda. Le arrancamos del cuerpo el uniforme y lo vendamos. Un surco derecho indicaba que en el borde del embudo había estallado un *shrapnel* a la altura de nuestros rostros. Era un milagro que aún viviésemos. Los del otro lado eran más fuertes de lo que habíamos supuesto.

Entretanto habían pasado a nuestro lado los demás. Nos lanzamos tras ellos, dejando al herido abandonado a su propia suerte; antes clavamos en el suelo, a su lado, un palo con un trozo de muselina blanca, para que sirviera de señal a la oleada de camilleros que seguía a la oleada de asaltantes. De-

lante de nosotros, a la izquierda, surgió de la humareda el enorme terraplén del ferrocarril que unía Ecoust con Croisilles. Teníamos que cruzar aquel terraplén. De las aspilleras abiertas en él y de las ventanas de las galerías que allí habían sido excavadas salían disparos de fusil y de ametralladora; tan denso era aquel fuego que parecía que alguien estuviese vaciando un saco lleno de guisantes. Disparaban con tiro preciso.

También Vinke había desaparecido. Yo seguí un camino en hondanada, en cuyo talud se abrían las bocas de abrigos hundidos. Avancé furioso por un suelo negro, desgarrado, del que se alzaban todavía los gases asfixiantes de nuestras granadas. Me encontraba completamente solo.

Entonces fue cuando divisé al primer enemigo. Una figura humana vestida con un uniforme pardo y que al parecer se encontraba herida, estaba acurrucada, a veinte pasos delante de mí, en el centro de aquella hondanada aplanada por el fuego de tambor; se apoyaba con las manos en el suelo. Nos vimos al doblar yo un recodo. Vi cómo aquella figura se estremecía cuando aparecí y cómo me miraba fijamente, con ojos muy abiertos, mientras lentamente, pérfidamente, me iba acercando hacia ella con el rostro oculto detrás de mi pistola. Se estaba preparando un espectáculo sangriento, sin testigos. Era un alivio el tener por fin al alcance de la mano al antagonista. Apoyé el cañón de mi pistola en la sien de aquel hombre, que estaba paralizado por la angustia, y con la otra aferré crispadamente la guerrera de su uniforme. En ella había condecoraciones y distintivos de grado; era un oficial y seguramente había tenido el mando en aquella trinchera. Con un quejido metió una mano en un bolsillo, pero lo que de él sacó no fue un arma, sino una fotografía; me la puso delante de los ojos. Miré la fotografía y en ella vía a aquel hombre de pie en una terraza, rodeado de una numerosa familia.

Aquello era un conjuro que llegaba desde un mundo sumergido, increíblemente remoto. Más tarde he considerado que fue una gran ventura lo que hice: solté a aquel hombre y seguí con precipitación hacia delante. Precisamente ese hombre se me sigue apareciendo en mis sueños con frecuencia. Eso me permite abrigar la esperanza de que haya vuelto a ver su patria.

Ernst Jünger (1895-...): *Tempestades de acero*. Barcelona, Tusquets, 1987 (1920, revisada posteriorment. Edició definitiva en alemany, 1961), pp.: 81, 85, 87, 88-89, 102, 148, 238, 245- 247.

2.- Erich Maria Remarque

El vell soldat seu tranquil fumant una pipa, una pipa amb tapadora, naturalment. Quan s'adona que estic despert, diu:

- T'has ben espantat. No era sinó una escpleta que s'ha anat a amorrar a la bardissa.

M'assec. Em sento estranyament sol. Va bé que Kat sigui aquí. Ell esguarda pensívol cap al front i diu:

- Un bell castell de focs si no fos tan perillós.

Darrera nostre esclata un obús. Uns reclutes s'alcen esglaiats. Dos minuts més tard en cau un altre, més a prop que el primer. Kat buida la pipa amb un tust:

- Ja hi som.

La cosa comença de valent. Fugim de quatre grapes tan de pressa com podem. L'obús següent ja cau entremig de nosaltres.

Alguns criden. A l'horitzó munten coets verds. El fang vola en l'aire, la metralla xiula. Hom la sent caure, encara, quan el soroll de l'explosió ja ha callat fa estona.

Al nostre costat un recluta acovardit està estirat a terra, un noi de cabell blanc com el lli que es prem la cara contra les mans. El casc li ha rodat per terra. Jo el pesco i provo de ficar-l'hi al cap. Ell alça els ulls, aparta el casc, i arrossegant-se com un nen amaga el cap en els meus braços, s'estreny contra el meu pit. Les seves espatlles primes tremolen. Unes espatlles com les de Kemmerich.

El deixo fer... I perquè el casc li serveixi, almenys, d'alguna cosa, l'hi poso sobre el cul, no pas per facècia, sinó després d'haver considerat que aquests és, tal com ara està, la part més alta del seu cos. Tot i que allí hi ha un tou de carn, les ferides hi són maleïdament doloroses. A més, hom s'ha d'estar mesos i mesos a l'hospital ajagut bocaterros, i després és gairebé segur que us llevareu coix.

En alguna banda l'explosió ha fet forat de debò. Se senten crits entre les detonacions.

A la fi torna la calma. El foc passa, ara, per damunt nostre i abasta les darreres posicions de reserva. Arrisquem una ullada. Coets roigs ratllen el cel. Probablement hi haurà un atac.

Aquí la cosa està tranquil·la. M'assec i sacsejo les espatlles del recluta.

Ja ha passat, noi. Encara ha anat bé, aquesta vegada.

Ell mira a l'entorn seu, esverat. Jo li dic, per tranquil·litzar-lo:

- Ja t'hi faràs.

S'adona del casc i se'l posa. De mica en mica va tornant en si. Sobtadament, es torna vermell i fa un posat tot torbat. Amb precaució, es toca amb la mà el darrera i em mira, neguitós. Jo ho comprenc de seguida: còlic del

front. Ben mirat, no és pas per això que li posava el cas en aquell indret; però, tanmateix, el conhorto:

- No te n'has de donar vergonya; molt d'altres abans que tu, després del primer foguejament, se n'han tret els pantalons plens. Vés-te'n darrera aquella bardissa, treu-te els calçotets i llença'ls. Ve-t'ho aquí.

/.../

Hem d'esperar, esperar. Al migdia passa allò que ja em temia. Un dels reclutes sofreix un atac. Ja feia estona que l'observava com cruixia de dents, inquiet, i obria i tancava els punys. Bé el coneixem prou, aquests ulls esverats que sembla que vulguin saltar del cap. Darrerament estava tranquil només en aparença. S'anava esfondrant per dintre com un arbre podrit.

Ara s'alça; s'esquitlla, arrossegant-se d'amagat, a través de la galeria, s'atura un moment, i després llisca ràpidament cap a la sortida.

Jo em giro i pregunto:

- On vols anar?

- Torno de seguida —diu, solent-me passar al davant.

- Espera't una mica, encara, que el foc calmarà.

Es posa a escoltar amb atenció i el seu esguard brilla, per un moment, amb lucidesa. Després té, novament, l'esciat tèrbol com d'un gos rabiós; calla i m'empeny cap a un costat.

- Un minut, camarada —crido.

Kat se n'adona, i, al moment en què l'altre em dona una empenta, ell l'agafa pel darrera i entr tots dos l'aguantem fort.

De seguida comença a baladrejar:

- Deixeu-me! Deixeu-me! Vull sortir d'aquí!

No escolta res i dona cops a tort i a dret. La boca li baveja i s'ennuega amb paraules sense sentit que engega a borbollons, menjant-se'n la meitat. És un atac de terror de trinxera. Té la impressió que aquí s'ofega i només sent una ànsia: fugir. Si el deixàvem fer, correria cap a qualsevol banda sense cobrir-se. No fóra pas el primer.

Com que segueix furiós i els ulls comencen de girar-se-li, no tenim altre remei que estovar-lo una mica perquè es posi a la raó. Ho fem de pressa i sense pietat, i així aconseguim que, almenys de moment, torni a asseure's tranquil. Els altres han empal·lidit en veure tot això; suposem que els servirà de lliçó. Aquest foc tan seguit és massa per a aquests pobres xicots: han passat directament del camp d'instrucció a un infern que faria posar cabells blancs encara que fos a un veterà.

L'aire irrespirable ens ataca més els nervis, encara, després d'aquesta escena. Seiem com dintre la nostra tomba, i només esperem una cosa; quedar-

hi colgats.

De sobte, un udol i un llampec extraordinaris; el refugi cruix per totes les juntures sota l'explosió d'un obús. Sortosament era lleuger; els blocs de ciment han resistit. Se sent un dring metàl·lic espantós, les parets trontollen, els fusells, els cascs, la terra, el fang i la pólvora volen. Entra una fumarada sulfurosa. Si en lloc de ser en aquest refugi tan massís haguéssim estat en un altre de més feble, per l'estil dels que ara construeixen, cap de nosaltres no hauria quedat amb vida.

L'efecte produït és, però, lamentable. El recluta d'abans es torna a posar a cridar com un boig, i se li n'ajunten dos d'altres. Un d'ells s'escapa i fuig corrents. Tenim prou feina amb els altres dos. Jo em llanço darrera el fugitiu i penso si li ha d'engegar un tret a les cames; però quelcom xiula, em tiro a terra, i, quan m'alço, la paret de la trinxera és plena d'esquerdills calents de granada, de bocins de carn i de trossos d'uniforme encastats. Em torno a ficar dintre.

El primer sembla haver-se tornat boig realment. Si el deixem anar, es llança de cap contra la paret, amb la fúria d'un boc. A la nit haurem de provar de portar-lo endarrera. De moment el lliguem: de manera, però, que el puguem deslligar de seguida en cas d'atac.

Kat proposa que juguem a cartes; què hem de fer!

/.../

S'ha fet un xic més clar. Vora meu sento passes apressades. Les primeres Ja han passat. D'altres. El carrisquet de les metralladores s'encadena sense parar. Justament quan intento de girar-me una mica sento una gran fresa i, pataquejant feixugament, un cos cau dintre l'embut, s'esllavissa i rodola sobre meu.

No penso res, no decideixo res... Apunyalo furiosament i sento només com aquell cos s'estremeix i després s'afuixa i es doblega com un sac. La meua mà és llefiscosa i mullada quan recobro els sentits.

L'altre panteixa ronc. Em sembla com si bramulés, cada alenada és com un crit, com un tro... però no és sinó el meu pols que bateja amb tanta de força. Voldria tapar-li la boca, omplir-la-hi atapeïdament de terra, cosir-lo a punyalades per tal que calli, car m'està traint... però ja ha revingut i, sobtadament, em sento tan feble, que no puc alçar la mà contra d'ell.

M'arrossego, doncs, cap al racó més allunyat i romanc allí, esguardant-lo de fit a fit, el ganivet al puny, a punt de saltar-hi novament al damunt així que es bellugui. Però ja no farà res més. Bé ho conec prou en la seva ranera.

El veig molt indistintament. No tinc sinó un desig: fugir. Si no ho faig aviat, després serà massa clar; ja ara és difícil. Però quan provo de treure el

cap m'adono de la impossibilitat d'escapar-me. El foc de les metralladores és talment espès, que quedaria crivellat abans del primer salt.

Ho provo amb el casc, que alço un xic enlaire per veure el nivell a què passen les bales. Un moment després un projectil se me l'enduu de la mà. El foc passa arran de terra. No estic prou allunyat de les posicions enemigues per a no ésser caçat de seguida pels bons tiradors, si provo de fugir.

La llum augmenta. Espero, consumint-me, un atac dels nostres. Els nusos dels dits són blancs de tant que estrenyo les mans implorant que el foc passi i que els meus camarades puguin venir.

Els minuts s'eternitzen. Ja no em goso mirar la fosca figura que jeu dins l'embut. M'esforço a mirar d'un altre costat, i espero, espero. Els projectil s'imbren, fan una malla d'acer i no paren no paren.

Heus aquí que m'adono de la meua mà ensangonada i, de sobte, em ve com una basca. Ageo terra i m'hi frego la pell; ara, almenys, és bruta, i hom no pot veure la sang.

El foc no minva. De tots dos costats és fort igual. De segur que els meus fa estona que em creuen perdut.

Es fa clar; una claror grisa, la del dia que neix. La ranera continua. Em tapo les orelles, però aviat n'aparto els dits perquè, altrament, no podria sentir que passa al defora.

La figura del meu davant es remou. M'estremeixo i, involuntàriament, l'esguardo. Els ulls se m'hi queden com encasats, ara. Un home amb un bigotet està estès allí, el cap caigut a un costat, un braç mig doblegat damunt el qual recolza la testa inerta. L'altra mà és sobre el pit, ensangonada.

És mort —em dic—; ho ha d'ésser; no se sent de res... això que gergega no és sinó el cos. Però el cap prova d'alçar-se, els gemecs esdevenen, un moment, més forts... Després el front cau, novament, sobre el braç. L'home no és mort; s'està morint, però no és mort. M'hi atanso a rossegons; m'aturo, recolzo el cos en les mans; m'arrossego altra vegada, un xic més enllà, i espero; després, un xic més enllà; un esgarrifós camí de tres metres, un llarguíssim, terrible, camí. Finalment, sóc al seu costat.

Aleshores bada els ulls. Em deu haver sentit, encara, i em mira amb una paorosa expressió d'esglai. El cos roman immòbil, però en els ulls es veu un tan intens desig de fugida que, un moment, crec que tindran prou força per a dur-se'n el cos, d'una estrebada, centenars de quilòmetres lluny. El cos està immòbil, completament quiet i, ara, silenciós; la ranera ha emmudit, però els ulls criden, udolen; tota la vida s'hi ha concentrat en un esforç extraordinari per fugir, en un esborronador terror de la mort, de mi.

Se'm dobleguen les articulacions i caic de colzes.

- No, no —li dic en veu baixa.

Els ulls em segueixen. Sóc incapaç de fer cap moviment mentre ells m'esguardin.

Aleshores aparta, lentament, la mà del pit; només una miqueta, la desplaça pocs centímetres; però aquest moviment relaxa la força dels ulls. M'inclino endavant i li faig que "no" amb el cap tot dient-li en veu baixa:

- No, no, no...

Alço la mà enlaire per mostrar-li que el vull ajudar i la hi passo pel front.

Els ulls li reculen, esverats, en veure-la atansar-se; ara perden llur fixesa, les parpelles es clouen, la tensió minva. Li descordo el coll de la guerrera i li deixo el cap recolzat més còmodament.

Té la boca mig oberta; s'esforça a confegir alguna paraula. Els llavis són secs, i jo no he portat la cantimplora. Però hi ha un xic d'aigua entre el liot, al fons de l'embut. Hi baixo, trec el mocador, l'estenc al damunt, el pitjo contra terra i, fent buit amb les mans juntes, recullo en els palmells l'aigua groga que es filtra.

L'engoleix. Li'n porto més. Després li descordo la guerrera per embenarlo, si és possible. He de mirar de fer-ho de totes maneres, perquè si els de davant m'agafen presoner vegin que l'he volgut socórrer i no m'afusellin. Intento d'impedir-ho, però la seva mà és massa feble. La camisa està enganxada i no la puc apartar; la duu cordada al darrera. No hi ha altre remei que tallar-la.

Busco el ganivet i el trobo. Però al moment que intento de tallar la camisa els ulls es baden, de nou, ben oberts, i torna a sorgir-hi un crit i una expressió de terror folia. Els hi he de cloure, els hi ha de tapar dient-li baixet:

- Però si et vull socórrer, camarada!...

I afegeixo, en francès:

- *Camarade, camarade, camarade...* —insistint en aquest mot per tal que el compregui.

Té tres punyalades. Les tapo amb els meus paquetets de benes. Per sota s'escola la sang. Les estrenyo més fort, i aleshores gemega.

És tot el que puc fer. Ara hem d'esperar, esperar.

Ah, aquestes hores! La ranera recomença... Amb quina lentitud mor un home! Car, això rai, ja ho sé; no se salvarà. Bé prou que he procurat de convèncer-me del contrari; però, cap a migdia, els seus gemecs han destruït, han anihilat aquesta vana esperança. Si almenys arrossegant-me no hagués perdut el revòlver, el mataria d'un tret. Apunyalar-lo, no puc.

Al migdia atenyo el límit crepuscular del pensament. La fam em trastorna; gairebé ploraria de ganes de menjar, però no hi puc res, contra això. Diverses vegades vaig a buscar aigua per al moribund, i jo mateix en bec, també.

És el primer home que jo he mort amb les meves mans i que puc veure de ben a la vora, la mort del qual és la meua obra. Kat i Kropp i Müller ja ho han vist, també, quan han topat amb algú; a molts d'altres els ha passat i, sovint, en el cos a cos...

Però cada panteix em despulla el cor. Aquest moribund té les hores per a ell, em fereix amb un ganivet invisible; el temps i els meus pensaments.

No sé què donaria per tal que quedés en vida! Que és penós de restar aquí estirat, i haver-lo de veure i de sentir!

A les tres de la tarda, mor.

Respiro. Solament per poc temps, però. El silenci em sembla aviat més difícil de suportar que els gemecs. Voldria sentir novament aquella ranera, intermitent, ronca, de vegades lleu, sibilant i, de seguida, rogallosa, forta.

Erich Maria Remarque (1898-1970): *Res de nou a l'oest*. Barcelona Aymà, 1968 (1929). pp. 62-63, 100-101, 182-187.

3.- Robert Graves

Según parece, a las cuatro y media un capitán al mando de la compañía especializada en los ataques de gas telefeó al cuartel general de la división, desde la línea del frente para decir:

- Calma absoluta. Imposible descargar el accesorio.

La respuesta que obtuvo fue la siguiente:

- El accesorio debe ser descargado a toda costa.

Thomas no había menospreciado la eficiencia de la compañía encargada del gas. Se descubrió que con dos o tres excepciones todas las llaves para abrir los cilindros no funcionaban. Los encargados mandaron a toda prisa a pedir un instrumento adecuado. Lograron descargar uno o dos cilindros; el gas salió silbando, formó una nube espesa unos cuantos metros adelante de la trinchera en la tierra de nadie, y luego gradualmente regresó a nuestras trincheras. Los alemanes, que esperaban el ataque de gas, inmediatamente se pusieron sus mascarillas: unas máscaras semirrígidas indudablemente mejores que las nuestras. Unas balas de algodón de desecho fueron colocadas a lo largo del parapeto alemán y sirvieron de barrera contra el gas. Luego sus baterías abrieron el fuego contra nuestras líneas. La confusión en la trinchera del frente debe haber sido horrible. Algunos disparos rompieron

varios de los cilindros de gas, la trinchera se llenó de gas, toda la compañía comenzó a huir en desbandada.

No podíamos recibir ninguna orden debido a que el puesto de transmisiones en el cuartel general del batallón había sido bombardeado; la comunicación se había interrumpido no sólo entre las compañías y el batallón, sino también entre el batallón y la división. Los oficiales en la trinchera del frente tenían que decidir sobre la acción inmediata; de modo que dos compañías de los Middlesex, en vez de esperar el intenso bombardeo que debía seguir a los anurciados cuarenta minutos de la batalla del gas, cargaron de inmediato y lograron llegar hasta las alambradas alemanas, que nuestra artillería no había cortado aún; para destrozarse las alambradas había necesidad de poner explosivos poderosos y en gran cantidad, y hasta ese momento sólo habían sido rociados con metralla. Los alemanes abatieron a los soldados del Middlesex. Según se dijo, un pelotón logró encontrar un boquete entre las alambradas y llegó a introducirse en las trincheras alemanas. Pero no hubo un superviviente del batallón para confirmar ese rumor. Los Argyll y los Sutherland Highlanders se lanzaron a la carga también a la izquierda de los Middlesex; pero dos compañías en vez de atacar a la vez, salieron precipitadamente de la primera trinchera llena de gas y se dirigieron a la línea de apoyo, atacando desde allí. Debe recordarse que, en preparación de la batalla, se había acercado la primera línea de nuestras trincheras a las trincheras alemanas. Aquellas dos compañías lanzaron su ataque desde la vieja línea de tiro, pero la alambrada que la protegía no había sido levantada, de manera que los Highlanders fueron ametrallados entre su propia línea y las líneas de apoyo. Las otras dos compañías no lograron obtener tampoco ninguna victoria. Cuando el ataque se inició, los suboficiales alemanes habían saltado al parapeto y desde ahí enardecían a sus soldados. Eran los Jäger, famosos por su puntería.

Los supervivientes de las dos compañías de Middlesex que habían lanzado el asalto, se hallaban ahora en los cráteres formados por las bombas, muy cerca de las alambradas alemanas, disparando y logrando que los alemanes no sacaran la cabeza. Tenían granadas para arrojar, pero eran casi todas de un nuevo tipo, fabricado para esta batalla. Eran granadas que había que encender con una cerilla, y la lluvia les había vuelto inutilizables. Las otras dos compañías de Middlesex pronto se lanzaron en su auxilio. El fuego de las ametralladoras las detuvo a medio camino. Sólo una de las ametralladoras alemanas seguía funcionando, las otras habían sido inutilizadas por disparos de rifle o por el fuego de mortero procedente de las trincheras. La supervivencia de aquella ametralladora es en sí una historia.

/.../

Al amanecer no recibimos ninguna orden, y después de aquello ya no se habló de nuevos ataques. Desde la mañana del 24 de septiembre hasta la noche del 3 de octubre, había dormido un total de ocho horas. Lo único que me logró mantener despierto y vivo fue el consumo de una botella de whisky diaria. Nunca antes había bebido whisky y a partir de entonces lo he hecho en muy raras ocasiones; pero es seguro que entonces fue un gran sostén. No teníamos mantas, abrigos, ni impermeables, ni el tiempo ni el material necesarios para construir nuevos refugios. La lluvia caía implacablemente. Todas las noches salíamos a recoger los muertos de los otros batallones. Los alemanes seguían mostrándose indulgentes ante esas operaciones, y teníamos muy pocas bajas. Después de dos o tres días los cuerpos se corrompían y apestaban. Yo vomité más de una vez mientras vigilaba el transporte. Los que no podíamos recuperar por estar dentro de las alambradas alemanas se hinchaban hasta que las paredes del estómago reventaban, ya fuera de una manera natural o por obra de un proyectil; un hedor terrible llegaba a nuestras narices. Los rostros de los cadáveres pasaban del blanco a un gris amarillento, al rojo, al púrpura, al verde, al negro, al color de la arcilla.

La mañana del día 27 un grito se levantó de la Tierra de Nadie. Un soldado herido del Middlesex había recuperado la conciencia después de dos días. Yacía cerca de las alambradas alemanas. Nuestros hombres lo oyeron y se miraron unos a otros. Entre nosotros se encontraba un cabo de corazón muy tierno llamado Baxter. Era el tipo de soldado que prepara una comida caliente al regreso de los centinelas de su sección. Desde el momento en que oyó al herido del Middlesex, recorrió la trinchera en busca de un voluntario que lo ayudara a rescatarlo. Por supuesto nadie quería ir; poner la cabeza al lado de aquel parapeto equivalía a una muerte segura. Cuando se acercó a mí yo me excusé diciéndole que era el único oficial de la compañía. De manera que marchó solo. Saltó con toda rapidez por el parapeto, cruzó la tierra de nadie, enarbolando un pañuelo blanco; los alemanes dispararon para amedrentarlo, pero como persistió lo dejaron acercarse. Baxter continuó caminando, y cuando llegó al herido se detuvo y lo señaló para mostrarle a los alemanes su propósito. Entonces vendó las heridas del soldado, le dio un trago de ron y unas galletas, y le prometió regresar durante la noche. Volvió con unos camilleros, y el herido llegó a recobrase. Por ser el único oficial que había sido testigo de la acción de Baxter, lo recomendé para la Cruz de la Reina Victoria, pero los mandos pensaron que no valía más que una medalla por Conducta Distinguida.

/.../

Estaba de descanso, y me dormí en la trinchera sin esperar a que terminara el bombardeo. Lo mismo daba morir dormido que despierto. Por supuesto no había refugios. Yo podía fácilmente dormir durante los bombardeos, aunque tenía una vaga conciencia del ruido. Sin embargo si alguien me despertaba para hacer una guardia o gritaba: "Presenten armas!", me ponía de pie al instante. Podía dormir estando sentado, de pie, mientras marchaba, tendido en un suelo de piedra, o en cualquier otra posición, en cualquier instante, de día o de noche. Pero en aquella ocasión tuve una terrible pesadilla; alguien me tocaba en la oscuridad, buscaba el sitio propicio para introducirme un puñal. Finalmente me hería a la altura de los riñones. Desperté con un alarido, asiendo la mano del asesino... y descubrí que había matado a una rata que aterrorizada por las bombas, se había introducido por mi cuello.

Robert Graves (1895-1985): *Adiós a todo eso*. Barcelona, Edhasa, 1985 (1929 i 1957), pp. 182-183, 195-196, 251-252.

4.- Louis Ferdinand Céline

Conviene señalar que, al comienzo de la monstruosa empresa, es decir, en el mes de agosto, hasta septiembre incluso, ciertas horas, días enteros a veces, algunos tramos de carreteras, algunos rincones de bosques, resultaban favorables para los condenados... Podía uno acariciar la ilusión de estar más o menos tranquilo y jalarle, por ejemplo, una lata de conservas con su pan, hasta el final, sin dejarse vencer por el presentimiento de que sería la última. Pero a partir de octubre se acabaron para siempre, esas treguas momentáneas, la granizada se volvió más copiosa, más densa, más rellena de obuses y balas. Pronto íbamos a estar en plena tormenta y lo que procurábamos no ver estaría entonces justo delante de nosotros y ya no se podría ver otra cosa: la propia muerte de uno.

La noche, que tanto habíamos temido en los primeros momentos, se volvía por comparación bastante suave. Acabamos esperándola, deseándola. De noche nos disparaban con menos facilidad que de día. Y ya sólo contaba esa diferencia.

Resultaba difícil llegar a lo esencial, aun en relación con la guerra, la fantasía resiste mucho tiempo.

Los gatos demasiado amenazados por el fuego acaban por fuerza yendo a arrojarle al agua.

De noche, vivíamos aquí y allá cuartos de hora que se parecían bastante a la adorable época de paz, a esa época ya increíble, en que todo era benigno, en

que nada tenía importancia en el fondo, en que se sucedían tantas otras cosas, que se habían vuelto, todas extraordinaria, maravillosamente agradables. Un terciopelo vivo, aquella época de paz...

Pero pronto las noches también sufrieron, a su vez, el acoso sin piedad. Hubo casi siempre que forzar aún más la fatiga de noche, sufrir un pequeño suplemento, aunque sólo fueran para comer o para echar unas cabezadas en la obscuridad. Llegaba a las líneas de vanguardia, la comida, arrastrándose vergonzosa y pesada, en largos cortejos cojeantes de carromatos inestables, atestados de carne, prisioneros, heridos, avena, arroz y gendarmes, y mollate también, en garrafas, que tan bien recuerdan a la juerga, panzudas y dando tumbos.

A pie, los rezagados tras la fragua y el pan y prisioneros de los nuestros, y de ellos también, condenados a esto, a o otro, mezclados, atados por las muñecas al estribo de los gendarmes, algunos para ser fusilados al día siguiente, no más tristes que los otros. También comían éstos, su ración de aquel atún tan difícil de digerir (no les iba a dar tiempo), en espera de que la columna se pusiese en marcha de nuevo, al borde de la carretera... y el mismo y último pan con un civil encadenado a ellos, que, según decían, era un espía y que no comprendía nada. Nosotros tampoco.

La tortura del regimiento continuaba entonces en la forma nocturna, a tientas por las callejuelas accidentadas de la aldea sin luz ni rostro, doblados bajo sacos más pesados que los hombres, de un granero desconocido a otro, insultados, amenazados, de uno a otro, azorados, sin la menor esperanza de acabar de otro modo que entre las amenazas, el estiércol y el asco por habernos visto torturados, engañados hasta los tuétanos por una horda de locos furiosos, que habían llegado a ser incapaces de otra cosa, si acaso, que matar y ser destripados sin saber por qué.

Tendidos en el suelo, entre dos montones de estiércol, pronto nos veíamos obligados, a fuerza de insultos, a fuerza de patadas, por los cerdos de los suboficiales a ponernos de nuevo en pie para cargar más carromatos, aún, de la columna.

La aldea rebosaba comida y escuadrones en la noche abotargada de grasa, manzanas, avena, azúcar, que había que cargar a cuestras y repartir por el camino, al paso de los escuadrones. Traía de todo, el convoy, excepto la fuga.

Los de servicio, agotados, se desplomaban en torno al carromato y entonces aparecía el furriel, enfocando el farol por encima de aquellas larvas. Aquel macaco con papada tenía que descubrir, en medio de cualquier caos, abrevaderos. Agua para los caballos! Pero llegué a ver a cuatro de los hombres, con el culo metido y todo, sobando, desvanecidos de sueño, con el agua

hasta el cuello.

Después del abrevadero, había que volver a encontrar la alquería y la callejuela por donde habíamos venido y en donde nos parecía haber dejado al escuadrón. Si no encontrábamos nada, teníamos libertad para desplomarnos una vez más junto a un muro, durante una hora sólo, si es que quedaba una, a sobar. En ese oficio de dejarse matar, no hay que ser exigente, hay que hacer como si la vida siguiera, eso es lo más duro, esa mentira.

Y regresaban hacia la retaguardia, los furgones. Huyendo del alba, el convoy reanudaba su marcha, con todas sus torcidas ruedas crujiendo, se iba acompañado por mi deseo de que lo sorprendieran, despedazasen, quemaran, por fin, ese mismo día, como se ve en los grabados militares, saqueado el convoy, para siempre, con toda la comitiva de sus gorilas gendarmes, herraduras y reenganchados con linternas y todo su cargamento de fajinas y lentejas y otras harinas, que no había modo de hacer cocer nunca, y no volviéramos a verlo nunca. Ya que, puestos a diñarla de fatiga o de otra cosa, la forma más dolorosa es cargando sacos para llenar con ellos la noche.

El día que nos hicieran trizas así, hasta los ejes, a aquellos cabrones, al menos nos dejarían en paz, pensaba yo, y, aunque sólo fuese durante una noche, podríamos dormir al menos una vez por entero, cuerpo y alma.

Una pesadilla más, aquel avituallamiento, pequeño monstruo fastidioso y parásito del gran negro de la guerra. Brutos delante, al lado y detrás. Los habían distribuido por todas partes. Condenados a muerte aplazada, ya no podíamos vencer las ganas, enormes, de sobar, y todo, además de eso, se volvía sufrimiento, el tiempo y el esfuerzo para comer. Un tramo de riachuelo, una cara de muro que creíamos reconocer... Nos guiábamos por los olores para encontrar otra vez la alquería del escuadrón, transformados en perros en la noche de guerra de las aldeas abandonadas. El que aún guía mejor es el olor a mierda.

El brigada de avituallamiento, guardián de los odios del regimiento, dueño del mundo del momento. Quien habla de porvenir es un tunante, lo que cuenta es el presente. Invocar la posteridad es hacer un discurso a los gusanos. En la noche de la aldea en guerra, el brigada guardaba a los animales humanos para las grandes matanzas que acababan de empezar. Es el rey, el brigada! El Rey de la Muerte! Brigada Cretelle! Exacto! No hay nadie más poderoso. Tan poderoso como él, sólo un brigada de los otros, los de enfrente.

Louis Ferdinand Celine (1894-1961): *Viaje al fin de la noche*. Barcelona, Edhasa, 1983 (1952), pp. 37-39.

5.- Boris Pasternak.

Acompanyant Givago, Gordon anava a parar cada dia en una localitat diferent, i així pogué fer-se càrrec de què era la guerra. Naturalment s'adonava de fins a quin punt no era immoral aquella vana contemplació del coratge dels altres i de la manera com els homes, amb un esforç sobrehumà de la voluntat, arribaven a vèncer el terror de la mort i del sacrifici i del risc que allò representava. Però no li semblaven pas més morals les inútils i passives lamentacions. Pensava que el que cal és comportar-se d'una manera natural i honesta davant les situacions que la vida imposa.

Que un home a la vista dels ferits pogués perdre el coneixement, ho va experimentar ell mateix en l'ocasió d'una visita a una secció volant de la Creu Roja, destacada més cap al front occidental; un destacament de campanya, que es trobava gairebé a primera línia.

Van arribar al límit d'un gran bosc mig arrasat per l'artilleria. Entremig d'una garriga esqueixada i trepitjada, estaven escampats, fets bocins i bolcats uns quants armons d'artilleria. Hi havia un cavall estacat en un arbre. La casa de fusta del guardabosc, que s'albirava al fons del bosc, tenia la meitat del sostre arrencada. L'ambulància estava instal·lada a la casa del guardabosc i en dos grans barracons grisos que hi havia camí avall, entremig dels arbres.

- No t'havia d'haver dut fins aquí —digué Givago—. Les trinxeres són a dues passes, a una o dues verstes de distància, i les nostres bateries són allà baix, darrera el bosc. Et fas càrrec del que passa aquí? Sobretot no facis l'heroi, t'ho prego: no et creuré. Estàs trasbalsat i és natural. La situació pot canviar a cada moment. Aquí, els projectils volen.

Per terra, a tot el que era camí del bosc, amb les cames obertes, afeixugades pel pes de les botes, jeien de bocaterrosa o de cara amunt joves soldats fatigats i polsosos, amb les camises xopes de suor al pit i a les aixelles. Eren les restes d'una unitat delmada. Els havien fets retirar del combat i feia quatre dies que durava, per tal que descansessin un xic a la reraguarda. Estaven estirats per terra com si fossin de pedra, sense esma de somriure o de blastomar, i ni un tan solament no va girar el cap quan, des del fons del bosc, trontollejant pel camí, uns quants carros s'acostaren. Al trot, en aquells carros sense molles, els sotrac feien anar contínuament els ferits d'ací d'allà. Homes als quals acabaven de trencar els ossos i de regirar els budells eren traslladats així al centre sanitari, on els eren prestats els primers socors; els embenaven a corre-cuita i, en alguns casos molt urgents, els operaven tal com s'esqueia. Havien estat recollits mitja hora abans en nombre impressionant

del camp que s'obria davant les trinxeres, tot seguit que el foc va cessar per una breu estona. Molts d'ells havien perdut el coneixement.

Bon punt arribats davant el centre sanitari, algunes infermeres van sortir amb els baiards i van començar a descarregar els carros. Una infermera va treure el cap a la tenda, tot aixecant la lona amb la mà. No era el seu torn i estava lliure. Darrera les tendes dos homes disputaven amb veu alterada. La disputa ressonava sordament dins el bosc esponerós i frescal, però les paraules no es distingien. Els ferits van començar d'ésser transportats, i els dos amics sortiren al camí i es van dirigir al petit hospital. Un oficial enfellonit cridava contra el metge del destacament, per tal d'aclarir on podia haver anat a parar el parc d'artilleria que abans estava emplaçat al bosc. El metge no en sabia res; la cosa, de fet, no l'afectava. Pregava a l'oficial que deixés de cridar i que se n'anés d'una vegada, puix que havien arribat ferits i ell ja tenia prou feina, però l'oficial no fluixava, maleïa la Creu Roja, el comandament d'artilleria i tothom. Givago s'acostà al metge, es van saludar i se'n van anar escales amunt de la casa del guardabosc. L'oficial continuava imprecant en alta veu, amb un accent lleugerament tàrtar; després deslligà el cavall de l'arbre, hi muntà i se'n va anar al galop pel camí que es perdia bosc enllà. La infermera continuava mirant.

De sobte, el seu rostre es contragué per l'espant.

- Què feu! Heu perdut el seny? —cridà a dos ferits lleus que, sense esperar ajut, se n'anaven a rebre les cures, i sortint d'una revolada de la tenda es precipità vers ells.

En un baiard, transportaven un soldat horriblement ferit. Un bocí de metralla li havia lacerat el rostre, i la llengua i les dents s'havien convertit en una massa sangonent. No l'havia mort, però se li havia clavat a l'os de les barres i li havia trossejat les galtes. Amb un fil de veu a venes humana, el dissortat exhalava uns gemecs curts i estroncats, gairebé aplicant que el fessin acabar de pressa, que fessin cessar aquell inútil turmeat.

La infermera estava creguda que, compadits pels gemecs, els dos ferits lleugers anaven a intentar d'extreure amb les mans aquella terrible esberla de ferro de la galta del malaurat.

- Què intenteu fer? Així no és possible! Ja ho farà el cirurgià, amb instruments adients. Si és que es pot... (Deu meu, Déu meu, endueu-vos-el, no m'indueu a dubtar de la vostra existència).

Un moment més tard, mentre el pujaven per l'escaleta, el ferit féu un crit, tot el seu cos s'estremí, i finà.

/.../

En aquella zona, els pobles havien romàs prodigiosament intactes i con-

stituïen una petita illa que, no se sap com, havia restat immune enmig d'un mar de destrucció. A la tarda, Gordon i Givago se'n tornaren a casa. Era el capvespre. En un dels pobles que van travessar, un jove cosac, acompanyat de les rialles dels circumstants, llançava enlaire una moneda de coure i obligava un vell jueu de barba grisa, vestit amb un balandram que li arribava al peus, a agafar-la al vol. La moneda s'esmunyia cada vegada entre els dits del vell i queia al fangar. El vell s'inclinava per collir-la i aleshores el cosac li etsibava un cop de peu al darrera; els presents es trencaven de riure. En això consistia la gràcia, que, si bé fins aquell moment havia anat tot blana, podia prendre un caire més seriós. De l'isba d'enfront, una vella sortí corrents al carrer i, cridant, estenia les mans vers el jueu, per fer-se després endarrera, atemorida. Des de la finestra de l'isba dues criatures miraven el seu avi tot plorant.

El carreter, al qual l'espectacle semblava molt divertit, posà els cavalls al pas per tal de proporcionar als senyor ocasió de distreure's també. Però Givago cridà el cosac, el renyà i li ordenà d'acabar la cosa.

- Sí, mon comandant —respongué el cosac a l'acte—. Ho feiem només de per riure.

Boris Pasternak: *El doctor Givago*. Barcelona, Ed. 62, 1987 (1958, edició italiana), pp. 150-152, 153.

6.- La revolta dels àrabs vista per "El Orens"

Introducción. Bases de la rebelión. Capítulos I al VII.

Algunos ingleses, principalmente Kitchener, creyeron que una rebelión de los árabes contra los turcos permitiría que Inglaterra, mientras luchaba contra Alemania, derrotara a la aliada de ésta, Turquía.

Su conocimiento del espíritu, del poder y de la configuración de los pueblos de lengua árabe les hizo pensar que tal rebelión tendría éxito. Procedieron así a indicar su carácter y su método.

Permitieron, pues, que se desarrollara, después de haber obtenido la promesa formal de ayuda por parte del Gobierno británico. Con todo, la rebelión del jefe de La Meca fue una sorpresa para la mayor parte y encontró desprevenidos a los aliados. Suscitó sentimientos muy encontrados y provocó fuertes amistades y fuertes enemistades, y en medio de estos celos antagónicos comenzó a encaminarse hacia el fracaso.

/.../

En estas páginas no se narra la historia del movimiento árabe, sino la mía

dentro de este movimiento. Es un relato de hechos cotidianos, de sucesos insignificantes, de gentes sin importancia. No hay aquí lecciones para el mundo, no hay revelaciones que puedan asombrar a los pueblos. Está lleno de cosas triviales, en parte con el fin de que nadie tome por historia el esqueleto con el que algún día un hombre pueda forjarla, y en parte por el placer que me proporcionó recordar la confraternidad de la rebelión. Nos encariñamos unos con otros por la visión de los espacios abiertos, el gusto por los dilatados vientos, la luz del sol y las esperanzas que nos alentaban. La lozanía matinal del mundo futuro nos embriagaba. Estábamos trabados por ideas inexpresables y vaporosas, pero por ellas podía lucharse. Vivimos muchas vidas en aquellas campañas vertiginosas, sin escatimarnos en lo más mínimo; pero cuando terminamos y amaneció el mundo nuevo, los hombres viejos volvieron a surgir y nos arrebataron nuestra victoria para rehacer el mundo según el modelo que ya conocían. La juventud pudo ganar, pero no había aprendido a conservar y era lastimosamente débil contra la vejez. Balbucimos que habíamos trabajado para un nuevo cielo y una nueva tierra. Ellos nos lo agradecieron amablemente e hicieron su paz.

Todos los hombres sueñan, pero no del mismo modo. Los que sueñan de noche en los polvorientos recovecos de su espíritu, se despiertan al día siguiente para encontrar que todo era vanidad. Mas los soñadores diurnos son peligrosos, porque pueden vivir su sueño con los ojos abiertos a fin de hacerlo posible. Esto es lo que hice. Pretendí forjar una nueva nación, restaurar una influencia perdida, proporcionar a veinte millones de semitas los cimientos sobre los que pudieran edificar el inspirado palacio de ensueños de su pensamiento nacional. Un propósito tan elevado halló resonancia en la innata nobleza de sus almas y les hizo desempeñar un papel generoso en los acontecimientos. Pero cuando ganamos, se me alegó que se ponían en peligro los dividendos petroleros británicos en Mesopotamia y que se estaba arruinando la política colonial francesa en Levante.

Me temo que sea eso precisamente lo que deseo. Pagamos por estas cosas un precio excesivamente elevado en honor y en vidas inocentes. Remonté el Tigris con cien territoriales de Devon, jóvenes, puros muchachos encantadores, llenos del poder de la felicidad, capaces de dar alegría a mujer i a niños. Por eso veía uno claramente lo hermoso que era pertenecer a su mismo linaje, ser inglés. Y los estábamos arrojando por miles al fuego, en la peor de las muertes; y no para ganar la guerra, sino para que el trigo, el arroz y el petróleo de Mesopotamia fueran nuestros. Lo único necesario era derrotar a nuestros enemigos (Turquía entre ellos), y esa empresa se realizó, merced a la habilidad de Allenby, con menos de cuatrocientos muertos.

aprovechándonos de los que estaban oprimidos por Turquía. Estoy orgulloso de aquellos mis treinta combates en que no se derramó la sangre de mis hombres. Todas nuestras provincias imperiales no valían para mí la muerte de un británico.

Proseguimos durante tres años este esfuerzo y he tenido que callar muchas cosas que todavía no pueden decirse. Aun así, algunas partes de este libro serán nuevas para casi todos los que estuvieron presentes, y muchos buscarán cosas familiares sin encontrarlas. En una ocasión mandé un informe completo a mis jefes, pero supe que me estaban premiando a base de mis propias declaraciones. Eso no era lo que debía ser. Los honores pueden ser necesarios en un ejército profesional, lo mismo que las innumerables menciones enfáticas en los partes de guerra; y al alistarnos, nos habíamos colocado, quisiéramos o no, en la posición de soldados regulares.

Determiné no aceptar nada por mi labor en el frente árabe. El Gabinete incitó a los árabes a que lucharan por nosotros mediante promesas categóricas de posterior autonomía. Los árabes creen en las personas, no en las instituciones. Vieron en mí a un agente libre del gobierno británico y me pidieron una garantía de sus promesas escritas. Así, tuve que unirme a la conspiración y, en lo que valía mi palabra, aseguré a los hombres su recompensa. En nuestros dos años de confraternidad bajo el fuego se acostumbraron a creer en mí y a pensar que mi gobierno, lo mismo que yo, era sincero. Con esta esperanza realizaron algunas cosas admirables, pero, desde luego, en vez de estar orgulloso de lo que hicimos, yo estaba continúa y amargamente avergonzado.

Era evidente desde el comienzo que, de ganar la guerra, estas promesas se convertirían en letra muerta, y si yo hubiera sido un honrado asesor de los árabes, les habría recomendado volver a sus casas, y no arriesgar sus vidas en la lucha por tal fruslería. Pero me justificaba a mí mismo con la esperanza de que, al conducir a estos árabes furiosamente hasta la victoria final, les colocaría, con las armas en la mano, en una posición tan segura (si no dominante), que la conveniencia aconsejaría a las grandes potencias un arreglo de sus reclamaciones. En otros términos, presumí (no viendo a ningún otro caudillo con voluntad de poder) que sobreviviría a las campañas y que podría, no sólo derrotar a los turcos en el campo de batalla, sino a mi propio país y a sus aliados en las reuniones del Consejo. Era una pretensión atrevida. No está todavía claro si lo logré, pero es evidente que no tenía la menor licencia para empeñar a los árabes, sin saberlo, en aquel albur. Arriesgué el fraude, convencido de que la ayuda árabe era necesaria para nuestra fácil y rápida victoria en Oriente, y de que era mejor ganar, y dejar

incumplida la palabra dada, que perder.

/.../

El campamento se estaba agitando después del letargo del mediodía; los ruidos del mundo exterior comenzaron a filtrarse hacia mí desde el forro amarillo de la tienda, cuyos agujeros y desgarraduras atravesaban los puñales de la luz solar. Oí el piafar de los caballos que, importunados por las moscas, se agitaban a la sombra de los árboles; los lamentos de los camellos; el repique de los morteros de café; disparos distantes. Sobre este acompañamiento, comencé a canturrear el objetivo de la guerra. Los libros lo concretaban —la destrucción de las fuerzas armadas del enemigo por el único medio: la batalla. La victoria sólo se podía comprar con sangre. Esa teoría mal podía aplicarse a lo nuestro. Como los árabes no poseían fuerzas organizadas, un Foch turco carecía de objetivo. Los árabes no soportarían las bajas. Cómo lograría su victoria nuestro Clausewitz? Von der Goltz pareció ahondar más en el asunto cuando dijo que era necesario, no aniquilar al enemigo, sino quebrantar su moral. Pero nosotros no teníamos ninguna perspectiva de quebrantar la moral de nadie.

Con todo, Goltz era una patraña. Todos esos hombres debían hablar en metáfora, pues nosotros estábamos indudablemente ganando nuestra guerra y, tras una sesuda reflexión, caí en la cuenta de que habíamos ganado la guerra del Heyaz. De cada dos mil kilómetros cuadrados de terreno en el Heyaz estaban ahora libres mil novecientos noventa y nueve. La broma que hice a Vickery, al decir que la rebelión se parecía más a una paz que a una guerra, era tan verdadera como apresurada? Acaso en la guerra dominaba lo absoluto. Mas para la paz era suficiente la mayoría. Si reteníamos lo restante, en buena hora se quedarán los turcos con la menuda fracción en que se apoyaban hasta que la paz, o el día del juicio, les mostrara la inutilidad de adherirse al cristal de nuestra ventana.

Pacientemente, aventé de nuevo las mismas moscas que se posaban sobre mi cara, contento de saber que habíamos terminado y ganado la guerra del Heyaz; que la hubiéramos ganado desde el día que capturamos Uejh, si hubiéramos tenido suficiente agudeza para comprenderlo. Entonces volví a romper el hilo de mi argumento para escuchar. Las distantes descargas habían ido en aumento hasta convertirse en repetidas y ásperas salvas. Cesaron. Presté atención para escuchar los demás sonidos que iban a seguir y que me eran ya conocidos. A través del silencio llegó hasta mí un crujido, como si se arrastraran faldas sobre las piedras alrededor de mi tienda. Siguió una pausa mientras los jinetes se colocaban en fila, y luego se oyó el blando ruido producido por los bastones cuando golpean, para obligarlas a que se

arrodillen, el cuello de las bestias.

Lo hicieron sin ruido. Apunté en mi memoria; primero, el titubeo cuando los camellos, al mirar hacia el suelo, lo tentaban con una de las patas para encontrar un lugar blando; luego, el sordo baque y la súbita pérdida del aliento cuando caían sobre las manos, pues el destacamento llegaba de muy lejos y los animales estaban fatigados; después el restregamiento producido por las patas al plegarse y el balanceo cuando se agitaban de un lado para otro, empujando sus rodillas con el fin de sepultarlas en el fresco subsuelo, debajo de los ardientes pedernales; mientras los jinetes, con el rápido y suave andar de sus pies descalzos, como pájaros sobre el suelo, se marchaban, según sus ocupaciones, al encuentro del fogón donde se hervía su café o hacia las tiendas de Abdulla. Los camellos descansarían allí, barriendo nerviosamente con sus colas los pedruscos, hasta que sus dueños quedaran libres y los condujeran a un establo.

Mi comienzo doctrinal había sido consolador, pero lo abandoné de momento a fin de descubrir alternativamente los fines y medios de la guerra. Nuestra lucha no se parecía al ritual del que Foch era sacerdote. Lo recordé para establecer una diferencia esencial entre él y nosotros. En su guerra moderna —que llamaba guerra absoluta— incompatibles las sometían a la prueba de la fuerza. Desde el punto de vista filosófico, eso era una majadería, pues mientras las opiniones podían discutirse, las convicciones necesitaban de los disparos para su curación. Y la lucha solamente podía terminar cuando los defensores de uno de los principios inmateriales no dispusiera ya de más medios de resistencia contra los defensores del otro. Parecía una restauración, para el siglo XX, de las guerras religiosas, cuyo fin lógico era la completa destrucción de un credo y cuyos protagonistas creían que prevalecería el juicio de Dios. Tal cosa podía ser cierta para Francia y Alemania, pero no representaba la actitud británica. Nuestro ejército no estaba manteniendo conscientemente una concepción filosófica en Flandes o en el Canal de Suez. Los esfuerzos realizados para hacer que nuestros hombres odiaran al enemigo daban usualmente por resultado que acabaran por odiar la lucha. En rigor, Foch había dejado fuera de combate su propio argumento al decir que tal guerra dependía del reclutamiento en masa y que resultaba imposible para los ejércitos profesionales; el antiguo ejército seguía siendo el ideal británico, y su modo de ser constituía la ambición de nuestros soldados. La guerra de Foch me parecía una mera variedad de exterminio, no más absoluta que cualquier otra. Podía muy bien ser calificada de "guerra asesina". Clausewitz enumeraba toda clase de guerras; guerras personales, duelos por procuración y por razones dinásticas; guerras de expulsión de partidos políticos,

guerras comerciales, etc. En muy rara ocasión se parecían unas a las otras. Con frecuencia, los contendientes desconocían sus propósitos y disparataban hasta que la marcha de los acontecimientos se sobreponía a ellos. La victoria solía inclinarse por el que tuviera la visión más clara, aun cuando la suerte y la inteligencia superior pudieran embrollar la ley inexorable de la naturaleza.

Me preguntaba por qué Feisal quería combatir a los turcos y por qué los árabes le ayudaban, y advertí que su propósito era de carácter geográfico; arrojar a los turcos de todos los territorios asiáticos de lengua árabe, su ideal pacífico de libertad solamente podía conseguirse de este modo. Perseguiendo las condiciones ideales podíamos dedicarnos a matar turcos porque nos desangraban mucho, pero la resistencia era un puro lujo. De marcharse tranquilamente, la guerra terminaría. En caso contrario, los acosaríamos o intentaríamos expulsarlos. Como último recurso, nos veríamos obligados a recurrir a un desesperado derramamiento de sangre y a seguir las máximas de la "guerra asesina", aunque al menor costo posible para nosotros, pues los árabes luchaban por la libertad y este era un placer que solamente podía ser experimentar un hombre vivo. La posteridad era algo demasiado frío para trabajar por ella, sin que importara hasta qué punto pudiera un hombre amar a sus hijos o a los ajenos.

T.E. Lawrence: *Los siete pilares de la sabiduría*. Madrid, Ed. Libertarias, 1990 (1926), pp. 9, 10, 11, 13, 219, 220, 221.

Conflictes, espais i societats a l'era contemporània.

Primer examen parcial. Gener, 1992.

1. Definicions: guerra de material, trinxera, guerra de desgast. "esperit de l'ofensiva".
2. Redacció —dues cares de full com a màxim— del tema: "La Primera guerra mundial com a antecedent dels conflictes actuals, tant des del punt de vista geopolític com de desenvolupament material.
3. Comentari de text —una cara de full com a màxim—.

CONCLUSIONS

De les pàgines precedents, dedicades a demostrar la validesa, la pertinència i la rellevància de la integració dels continguts bèl·lics en els currícula de Ciències Socials als ensenyaments primari i secundari se'n deriven les següents conclusions:

1. En general, a les nostres aules no es tracta la guerra com no sigui de forma extremament fragmentària i superficial i, per tant, irrellevant, tal com ha mostrat l'examen dels coneixements dels alumnes i del continguts dels textos escolars.
2. Les causes de l'oblit dels temes bèl·lics a l'ensenyament primari i secundari respón a l'acumulació de diverses causes: el refús que sovint inspiren per ells mateixos, la idea que tractar-los podria incrementar el decantament pro bèl·lic dels alumnes o la manca de tradició en aquest país d'estudis d'història de la guerra fets per civils, deguda a les peculiaritats dels nostres militars.
3. Negligir el tractament dels temes bèl·lics significa, en primer lloc una incongruència greu, a la vista de la persistència, ublïquitat i pes de la guerra en el nostre passat, tal com han demostrat un breu resseguint de la història de Catalunya i un examen de les relacions entre industrialització i guerra, entre d'altres punts. Segonament, una absurda malversació de capacitat didàctica i educativa: la guerra és un coneixement habitual en el "saber vulgar" dels alumnes, els interessa, i, de més a més, conté grans potencialitats per a l'educació en valors i per a l'ús de recursos didàctics variats i atractius.
4. El tractament de la guerra en els currícula de Ciències Socials no significaria pas un retorn a la "història de batalles" memorística i superficial, que cal descartar sense més discussió a causa de la seva eixorquia. Tampoc no tindria sentit un estudi aprofundit per separat:

"es absurda pretensión la de desligar, entresacar, de la Història general la especial militar. Es hacer caer del cielo dos ejércitos

como aerolitos que chocan y riñen sin saber porqué. Mera descripción de batallas³¹⁰. ...”

La integració de la guerra s'hauria de fer, més aviat, des del convenciment que és un fenomen social complex i estretament relacionat amb la resta dels que contempen les Ciències Socials en la línia de la "Història total". Tal com ens confirma Michael Howard (1987, p. 247),

"les guerres no són exercicis tàctics clarament reconeixibles. Són, tal com insisteixen en dir molt apropiadament els analistes militars marxistes, conflictes de societats i només es poden entendre del tot quan es comprén la naturalesa de les societats que les fan. Moltes vegades cal buscar les arrels de la victòria i la derrota lluny del camp de batalla (...)"

5. El tractament escolar dels continguts de tipus bèl·lic es pot fer a partir d'una pauta d'anàlisi que inclogui els aspectes relacionats amb els combatents (reclutament, instrucció, ...), amb el combat (panòpia, formes de combat, incidència, ...) i amb el context econòmic, polític, social, cultural, etc. El corpus de continguts factuais, conceptuals i de valors que s'ha exposat demostra que hi ha els fonaments elementals suficients per a encarar aquest tractament.
6. La discussió propiciada pel tractament de les guerres, passades o presents, posa en joc alguns valors fonamentals per a la concreció de l'educació per la pau, que el DCB proposa com a currículum transversal, perquè evidència els mecanismes d'acceptació col·lectiva de la guerra, la persuasió i/o coerció social que l'acompanyen, el funcionament de les diverses panòpies, les funcions i implicacions dels conflictes armats, etc., a partir de tot el qual es poden sospesar les decisions i actuacions dels bel·ligerants i les possibles alternatives. Una reflexió articulada i coherent sobre aquests punts pot ajudar els alumnes a aprendre de resoldre els conflictes per vies no violentes i a comprendre que les opcions bèl·liques han de menester la col·laboració dels súbdits o ciutadans dels Estats que les emprenen. Paral·lelament, evitar de forma sistemàtica que els alumnes s'acostin racionalment als conflictes armats contribueix a incapacitar-los per a tenir criteri propi en aquest àmbit,

³¹⁰ José Almirante, 1943, p. 1.8

a fer-los fàcilment permeables als missatges superficials, mitificadors i moralment dubtosos dels mass-media pel que fa a aquests temes, i a convertir-los en potencials partidaris de les solucions armades.

7. Una examen ampli i relativament detallat d'una guerra -en aquest cas, de la Primera guerra mundial- demostra la importància global dels trets estrictament militars d'un conflicte (tipus d'armament, formació rebuda per l'oficialitat, formes de combat, etc) i la seva imbricació amb la resta de fenòmens socials (opcions productives, tensions socials, etc.). Alhora, posa de manifest les nefastes conseqüències que pot tenir per a una societat industrialitzada la ignorància col·lectiva dels aspectes tècnics de la guerra, l'abandó de les decisions que afecten aquest àmbit en les mans d'un grup professional desconnectat de la majoria de la població i legalment irresponsable davant de la mateixa, tot plegat combinat amb una extensa acceptació dels principis de la "pseudoespecialització cultural", manifestada en un xovinisme desaforat.

Saber com ha estat una guerra, i no només saber que n'hi ha hagut una, il·lumina el conjunt del període que es treballa, sigui al nivell que sigui.

8. Finalment, s'ha mostrat que es podien estructurar tercers nivells de concreció poc o molt centrats en un tema bèl·lic, amb la inclusió de continguts significatius i socialment rellevants, tant en fets i conceptes com en procediments i valors, alhora que resultava evident l'enorme i atractiva quantitat de materials disponibles per a organitzar-los en forma d'activitats d'aprenentatge. Aquests materials eren tant de tipus pròpiament historiogràfic com literari i cinematogràfic. Que els continguts de tipus bèl·lic són socialment rellevants ho demostra, entre d'altres coses, el fet que pertanyem a un temps marcat per l'existència d'arsenals armamentístics capacitats per a provocar la destrucció massiva, la presència dels quals converteix en indispensables uns coneixements que molts de nosaltres ens haguéssim estimat més d'ignorar. De fet, una de les coses que més evidentment es trasllueixen de l'anàlisi de les guerres és que, tot i complir diverses funcions, provoquen més dificultats que no pas en resolen. I és que, com ja va dir Bertha von Suttner el 1912,

"la guerra segueix existint no pas perquè al món hi hagi mal, sinó perquè la gent es pensa que és una bona cosa".

Acostar-se a la realitat de la guerra, sigui l'època que sigui, contribueix

a

"robar-li el darrer retall de glòria, la darrera iuïssor d'encís"

tal com volia el pintor Paul Nash, que pretenia ésser

**"el missatger que duu la paraula dels homes que lluiten a
aquells que volen que la guerra es mantingui per sempre
més"**

(Winter, 1987, p. 289).

**Aquest missatger ha d'enfrontar-se a un poderós enemic, que és l'oblit.
La por a que el sofriment patit per una generació pugui desaparèixer
de la memòria col·lectiva, inclús de la dels propis protagonistes, es
present en aquest poema de Siegfried Sassoon, que ens connecta amb
la presència constant de la literatura com a instrument de suport tot
al llarg d'aquest treball:**

"Te n'has oblidat, amb tot? ...

**perquè els afers del món han rodat des d'aquells dies emmor-
dassats**

com el trànsit deturat en una cruïlla de la ciutat:

**i el buit obsedit del teu cap s'ha omplert amb pensaments
que passen**

**com a núvols en el cel il·luminat de la vida: i ets un home
lliure**

de prendre la teva pacífica part de temps, amb joia de sobres.

Però el passat és el mateix, i la Guerra és un joc ple de sang

Te n'has oblidat, amb tot? ...

***Abaixa els ulls i jura pels morts de la guerra que no te n'oblidaràs
mai.***

**Te'n recordes dels mesos foscos que vas aguantar al sector
de Mametz,**

**les nits de guàrdia i filferrada, de cavar i apilar sacs de sorra
als parapets?**

te'n recordes de les rates, i la bravada

**dels morts que es podrien davant de la trinxera de primera
línia,**

i com arribava l'alba blanquinosa i gelada amb una pluja
desesperada?

T'atures mai a demanar si tot això tornarà a passar?

Recordes aquella hora d'estrèpit abans de l'atac,
i la còlera, la cega compassió que et prenia i et sacsejava
aleshores,

quan et miraves la cara predestinada i ullerosa dels teus
homes?

Recordes com se'n duïen en baiards,
amb els ulls moribunds i el cap que els penjava,
aquelles màscares cendroses dels nois que un dia havien estat
entusiastes, bons i alegres?

Te n'has oblidat, amb tot? ...

*Alça els ulls i jura pel verd de la primavera que no te n'oblidaràs
mai³¹¹.*

³¹¹ "Aftermath", reproduït a Vansittart, 1983, p. 266

BIBLIOGRAFIA

- ADCOCK, F.E. (1963): *The Roman art of war*. Cambridge: Heffer.
- ADDINGTON, Larry (1985): *The patterns of war since the eighteenth century*. London: Croom Helm.
- AGUILERA, Beatriz; ARACIL, Marisa, *alts*, (membres del Seminario Permanente de Educación para la Paz de la Asociación Pro Derechos Humanos) (1991): *Educar para la paz. Una propuesta posible*. Madrid: Asociación Pro Derechos Humanos/ Centro de Investigación para la Paz.
- ALCROFT, Derek (1978): *De Versailles a Wall Street, 1919-1929*. Barcelona: Crítica, 1985.
- ALLMAND, Christopher (1987): *La Guerra de los Cien Años*. Barcelona: Crítica, 1990.
- ALMIRANTE, José: *Estudios militares*. Alcalá de Henares: Talleres Penitenciarios, 1943.
- ALMIRANTE, José (1869): *Diccionario Militar*. Madrid: Ministerio de Defensa, 1989, 2 vols.
- AMAT, Jean-Paul (1990): "L'inscription de la guerre dans les paysages ruraux du Nord-Est de la France", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs), pp. 411-438.
- ANDERSON, J.K. (1970): *Military theory and practice in the age of Xenophon*. University of California Press.
- APOLLINAIRE, Guillaume (1918): *Calligrammes*.
- ARDANT DU PICQ, Charles (1871): *Etudes sur le combat*. Paris: Lebovici, 1978.
- ARON, Raymond (1962): *Paz y guerra entre las naciones*. Madrid: Alianza Ed., 1985, 2 vols.
- ASHTON, T.S. (1946): "The relation of economic history to economic theory" *Economica*, XIII.
- ASHWORTH, Tony (1980): *Trench warfare, 1914-1918. The live and let live system*. Londres: The Macmillan Press.
- AUBERNI, Salvador; CALVO, Maria José; COIOMER, Jaume (1987): "Quins són avui els valors i actituds dels nois i noies?", *Perspectiva Escolar*, 117, pp. 3-7.
- AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (1986): *14-18, les combattants des tranchées à travers leurs journaux*. Paris: Armand Colin.

- AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (1989): *1870. La France dans la guerre*. Paris: Armand Colin.
- AYMARD, André (1967): *Etudes d'histoire ancienne*. Paris.
- BABINGTON, Anthony (1983): *For the sake of example. Capital court martial, 1914-1918, the truth*. Londres: Leo Cooper/Martin Secker and Warburg.
- BAINTON, Ronald H. (1960): *Actitudes cristianas ante la guerra y la paz*. Madrid: Tecnos, 1963.
- BARBUSSE, Henri (1916): *El fuego*. Buenos Aires: Tor, 1944.
- BARNETT, M. (1984): *British food policy during the First World War*. Londres.
- BARTHAS, Louis (1987): *Les cahiers de guerre de Louis Barthas, tonnelier, 1914-1918*. Paris: La Découverte.
- BARTLETT, Christopher (1963): *Great Britain and Sea Power, 1815-1853*. Oxford: Oxford University Press.
- BARTLETT, R.J. (1986): "Technique militaire et pouvoir politique, 900-1300", *Annales*, XLI, pp. 1135-1159.
- BASTIDA, Anna Maria; BIOSCA, Genona (1991): "Algunes reflexions a l'entorn de l'educació en valors", *Actes del Segon Simposum sobre l'ensenyament de les Ciències Socials* (Bellaterra, abril 1991). Vic: Eumo Editorial, pp. 411-415.
- BEAUFRE, Gral. André (1963): *Introducción a la estrategia*. Madrid: Ejército, 1980.
- BECKER, Jean-Jacques (1973): *Carnet B: les pouvoirs publics et l'antimilitarisme avant la guerre de 1914*. Paris: Klincksieck (Nouvelle col. d'usage des classes)
- BECKER, Jean-Jacques (1980): *Les français dans la Grande guerre*. Paris: Robert Laffont.
- BECKER, Jean-Jacques (1985): *La Première Guerre Mondiale*. Paris: Editions MA.
- BECKER, Jean-Jacques (1990): "La population française face à l'entrée en guerre", in BECKER et AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 35-37.
- BECKER, Jean-Jacques; AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (dirs) (1990): *Les sociétés européennes et la guerre de 1914-1918. Actes du Colloque organisé*

à Nanterre et à Amiens du 8 au 11 de décembre 1988. Paris: Publications de l'Université de Nanterre.

BECKETT, Ian (1990): "The Really Unknown Army: British Conscripts, 1916-1919", in BECKER et AUDOIN-ROUZEAU, (dirs.) pp. 339-356.

BERTAUD, Jean-Paul (1979): *La Révolution armée*. Paris.

BEST, Geoffrey (1982): *War and Society in Revolutionary Europe*. Londres: Fontana (The Fontana History of War and European Society).

BLANCO-VALDES, Roberto L. (1988): *Rey, Cortes y fuerza armada en los orígenes de la España liberal, 1808-1823*. Madrid i València: Siglo XXI i Institució Alfons el Magnànim.

BLYTH, Joan (1988): *History 5 to 9*. Londres: Hodder & Stoughton, 1989.

BOLL, Friedhelm (1990): "Le problème ouvrier et les grèves. L'Allemagne, 1914-1918", in BECKER et AUDOIN-ROUZEAU, (dirs.) pp. 257-278.

BOND, Brian (1984): *War and Society in Europe, 1870-1970*. Londres: Fontana (Fontana History of War and European Society).

BOTKIN, J. et al. (1979): *Aprender. Horizontes sin límites*. Madrid: Santillana.

BOUTHOU, Gaston (1953): *La guerre*. Paris: Presses Univ. de France, 1983.

BOUTHOU, Gaston (1970): *Tratado de polemología*. Madrid: Ejército, 1984.

BOUTHOU, G.; CARRERE, R. (1977): *El desafío de la guerra*. Madrid: EDAF.

BOYD, William (1982): *Como nieve al sol*. Madrid: Alfaguara, 1988.

BRAYBON, Gail; SUMMERFIELD, Penny (1987): *Out of the Cage. Women's experiences in two world war*. Londres: Pandora Press i Routledge and Kegan Paul.

BRISSON, J. (dir) (1969): *Problèmes de la guerre à Rome*. Paris i La Haye: Mouton - Gautier Villars.

BRITAIN, Vera (1933): *Testament of Youth*. London: Fontana - Virago, 1978.

BROOKS, Stephen (1981): *Armoured Warfare. The development and Role of Armoured Fighting Vehicles*. Londres: Imperial War Museum.

BROPHY, J.; PARTRIDGE, E. (1967): *The Long Trail*. Londres.

BROWN, Annie; DUMARCHE, Lionel, et alii (1986): *14-18 la Première*

Guerre Mondiale. Paris: Casterman.

BRYDER, Linda (1987): "The First World War. Healthy or Hunger?", *History Workshop*, 24, pp. 141-157.

BURCHARDT, Lothar (1985): "The impact of the war economy on the civilian population of Germany during the First and Second World Wars", in DEIST (ed), pp. 40-70.

BUSQUETS, Juli (1987): *El militar de carrera en España*. Barcelona: Ariel, 1984.

BUTLER, Ivan (1974): *The war film*. Londres: The Tantivy Press.

CAILLOIS, Roger (1963): *La cuesta de la guerra*. México: Fondo de Cultura Económica, 1975 (Col. Breviarios).

CAIVANO, Fabrizio (1991): "Les contradiccions d'un bon mestie", *Perspectiva Escolar*, 154, pp. 7-13.

CALASSO, Roberto (1990): "La guerra perpétua", postfaci a KRAUS, pp. 755-779.

CALLWELL, C. (1896): *Small wars: their principles and practice*. Londres, 1906, 3a ed.

CARDINI, Franco (1982): *Quell'antica festa crudele: guerra e cultura della guerra dall'età feudale alla grande rivoluzione*. Florència: Sansoni.

CARDONA, Gabriel (1983): *Historia del Ejército*. Barcelona: Humanitas.

CARMAN, W.Y. (1955): *A history of firearms, from earliest times to 1914*. London: Routledge and Kegan Paul, 1963, 3a ed.

CARRASCO, Salvador (1990): Disertació a les Jornades de Reflexió: *quatre reptes per la nostra escola*. Taula 2: "L'educació en els valors". Ateneu Barcelonès, novembre 1990.

CARSTEN, F. (1982): *War against war: British and German Radical Movements in the First World War*. Londres: Batsford Academic and Educational Ltd.

CEADEL, M. (1980): *Pacifism in Britain, 1914-1945*. Oxford: Oxford University Press.

CELINE, Louis-Ferdinand (1965): *Voyage au bout de la nuit*. Paris: Le Livre de Poche.

CEVA, Lucio (1985): "Quell' "Ultima estate" settantuno anni fa", *La Cultura*, 2, pp. 363-369.

- CEVA, Lucio (1988): "La Grande Guerra nel Veneto: scrittori e memorialisti", *La Cultura*, 1, pp. 82-141.
- CEVA, Lucio (1991): "Riflessioni e notizie sui sottufficiali", (sl).
- CHANDLER, David (1967): *The campaigns of Napoleon*. Londres.
- CHANDLER, David (1976): *The art of Warfare in the age of Marlborough*. Londres: Batsford.
- CHANDLER, David (1980): *The Atlas of military strategy. The art, theory and practice of war, 1618-1878*. Londres.
- CHAPMAN, Guy (1933): *A passionate prodigality*. Londres.
- CHARNAY, Jean-Paul (1984): *Principes de stratégie arabe*. Paris.
- CHARNAY, Jean-Paul (1986): *L'islam et la guerre. De la guerre juste à la révolution sainte*. Paris.
- CHASSEAUD, Peter (1990): "British artillery and Trench Maps on the Western Front, 1914-1918", *The Map Collector*, 51, pp. 24-32.
- CIPOLLA, Carlo M. (1965): *Cañones y velas*. Barcelona: Ariel, 1967.
- CLARK, A. (1974): *Aces high: the war in the air over the Western Front, 1914-18*. Londres: Fontana.
- COCHET, Annie (1990): "Les soldats français", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 357-366.
- COLL, Cèsar (1986): *Marc curricular per a l'ensenyament obligatori*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- COMMISSION INTERNATIONALE D' HISTOIRE MILITAIRE (1986): *Acta*, num 10. (Congrès de Stuttgart, 19-24 d'agost, 1985). Freiburg: Militärgeschichtlichen Forschungsamt.
- CONTAMINE, Philippe (1980): *La guerra en la Edad Media*. Barcelona: Labor, 1984 (col. Nueva Clio).
- CONTAMINE, Philippe (1989): *La guerra de los cien años*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau (Col. Qué sé?, 166).
- CORVISIER, André (1976): *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*. Paris: Presses Univ. de France.
- CORVISIER, André (1985): *Les hommes, la guerre et la mort*. Paris: Economica.
- CORVISIER, André (dir) (1988): *Dictionnaire d'art et d'histoire militaires*. Paris: Presses Univ. de France.
- COSSIO, J.M. de (ed) (1956): *Autobiografías de soldados (siglo XVII)*.

Madrid: Biblioteca de Autores Españoles X.N.

CRAIG, Gordon A. (1956): *The Politics of the Prussian army. 1640-1945*. Nova York: Oxford University Press, 1964.

CRAIG, Gordon A. (1965): *The Battle of Königgratz*. Londres.

CRAIG, Gordon A. (1986 a): "Delbrück: the military historian", in PARET, pp. 326-353.

CRAIG, Gordon A. (1986 b): "The Political Leader as Strategist", in PARET, pp. 481-509.

CREVELD, Martin L. van (1977): *Los abastecimientos en la guerra*. Madrid: Ed Ejército, 1985.

CREVELD, Martin L. van (1985): *Command in war*. Cambridge, Mass.

CRONIN, J.E. (1983): "Labour insurgence and class formation: comparative perspective on the crisis of 1917-1920 in Europe", in CRONIN i SIRIANNI (eds), pp.

CRONIN, J.E.; SIRIANNI (eds) (1983): *Work, Community and Power*. Filadelfia.

CRUTTWELL, C.R.M.F.(1936): *A history of the Great War 1914-1918*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

DDAA (1987): *Marine et technique au XIXe siècle. Colloque International*. Paris: Service Historique de la Marine.

DAGUILLON, Jean (1987): *Le sol est fait de nos morts: carnets de guerre, 1915-1918*. Paris: Nouvelles Editions Latines.

DAHLMANN, Dittmar (1990): "Russia at the outbreak of the First World War", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU, dirs., pp. 53-63.

DANIEL, Ute (1988): "Women's work in industry and family: Germany, 1914-1918", in WALL i WINTER, eds., pp. 267-296.

DARRACOTT, Joseph; LOFTUS, Belinda (1972): *First World War posters*. Londres, Imperial War Museum, 1981.

DEAK, István (1985): "The Habsburg army in the first and last days of World War I: a comparative analysis", in KIRALY i DREISZIGER, eds., pp. 301-312.

DE AMICIS, Edmondo (1866): *Corazón*. Madrid: Alianza Editorial. 1984.

DEIST, Wilhelm, ed. (1985): *The German Military in the Age Total War*. Leamington Spa: Berg.

- DEIST, Wilhelm (1990): "Censorship and propaganda in Germany during the First World War", in BECKER i AUDIOIN-ROUZEAU, dirs., pp. 199-210.
- DELBRÜCK, Hans (1900-1936): *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte*. Berlin: 1962-1964.
- DELMAS, general Jean (1990): "L'armée russe vue par les officiers français affectés en Russie, 1916-1917", in BECKER i AUDIOIN-ROUZEAU, dirs., pp. 375-384.
- DENNEN, Hans van der (1986): "Sobre la guerra: conceptos, definiciones, datos de investigación. Un breve examen de la literatura y la bibliografía existentes", in: UNESCO: *Anuario de estudios sobre paz y conflictos*. Barcelona: Fontamara/ UNESCO.
- DETIENNE, Marcel (1968): "La Phalange. Problèmes et controverses", in : VERNANT (dir.), 1985, pp. 119-142.
- DEWEY, Peter (1988): "Nutrition and living standards in wartime Britain", in WALL i WINTER, eds., pp. 197-220.
- DEWY, Peter (1989): *British agriculture in the First World War*. Londres: Routledge.
- DIXON, Norman F. (1976): *Sobre la psicología de la incompetencia militar*. Barcelona: Anagrama, 1977.
- DJORDJEVIC, Dimitrije (1985): "Vojvoda Putnik, the Serbian high Command and Strategy in 1914", in KIRALY i DREISZIGER, eds., pp. 569-589.
- DORGELÈS, Roland (1919): *Les croix de bois*. Paris: Livre de Poche, 1979.
- DOS PASSOS, John (1930-1938): *USA*. Londres, Penguin Books, 1966.
- DREISZIGER, Nándor F. (1985): "The dimensions of total war in East Central Europe, 1914-1918", in KIRALY i DREISZIGER, eds., pp. 3-23.
- DRIEU LA ROCHELLE, Pierre (1917): *Interrogations*. Paris.
- DUBESSET, Mathilde; THEBAUD, Françoise; VINCENT, Catherine (1977): "Les munitionettes de la Seine", in FRIDENSON, coord., pp. 189-219.
- DUBY, Georges (1973): *Le dimanche de Bouvines*. Paris: Presses Univ. de France.
- DUFFY, Christopher (1975): *Fire and stone. The science of fortress warfare 1600-1860*. Londres: Newton Abbot, 1976.
- DUFFY, Michael, ed. (1980): *The military revolution and the State, 1500-1800*. Exeter: Publ. University of Exeter.

DURDIK, Jan; MUDRA, Miroslav; SADA, Miroslav: *Armas de fuego antiguas*. Madrid: Libsa, 1989.

EARLE, Edward M. (1986): "Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List: the economic foundations of military power", in PARET, ed., pp. 217-261.

EIBL-EIBESFELDT, Irenäus (1984): *Guerra y paz*. Barcelona: Salvat, 1987.

ELLIS, John (1976): *A short History of Guerrilla Warfare*. N. York.

ELIOT, T.S. (1922): "La tierra baldía", in *Poesías reunidas, 1909-1962*. Madrid: Alianza Editorial, 1986, pp. 77-100.

ENGELS, Donald W. (1978): *Alexander the Great and the logistics of the Macedonian Army*. Berkeley: Univ. of California Press.

ENGELS, Friedrich (1848-1895): *Temas militares*. Madrid: Akal, 1975.

ERENDIL, Muzaffer (1985): "The Ottoman Empire in World War I: the home front and military affairs", in KIRALY i DREISZIGER, eds., pp. 369-380.

FAULKNER, William (1954): *A Fable*. N. York: Random House.

FELDMAN, Gerald (1966): *Army, Industry and Labour in Germany, 1914-1918*. Princeton, Princeton Univ. Press.

FELDMAN, Gerald (1969): "Fondements sociaux de la mobilisation économique en Allemagne (1914-1916)", in *Annales*, 24, gen-feb., pp. 102-127.

FERRILL, Arther (1985): *Los orígenes de la guerra. Desde la Edad de Piedra a Alejandro Magno*. Madrid, Ejército, 1987.

FERRILL, Arther (1986): *La caída del imperio romano. Las causas militares*. Madrid, Edaf, 1989.

FERRO, Marc (1969): *La Gran guerra*. Madrid: Alianza, 1988.

FINER, Samuel E. (1975): "State and nationbuilding in Europe: the role of the military", in TILLY (ed), pp. 84-163.

FONTANA, Josep; GARRABOU, Ramon (1986): *Guerra y hacienda*. Alacant: Instituto Juan Gil Albert.

FORD, Ford Madox (1924-1928): *Parade's end*. London: Penguin Books, 1982.

- FORMOSA, Feliu; QUINTANA, Artur (a cura de) (1966): *A la paret, escrit amb guiz. Poesia alemanya de combat*. Barcelona: Proa, 1976 (Els llibres de l'Ossa Menor).
- FRIDENSON, Patrick (coord) (1977): *1914-1918. L'autre front*. Paris: Les Editions Ouvrières.
- FROISSART, Jean (1371-1400): *Crónicas*. Madrid: Siruela, 1988.
- FULLER, John Frederick Charles (1946): *Armament and history: a study of the influence of armament on history from the dawn of classical warfare to the Second World War*. Londres.
- FULLER, John Frederick Charles (1953): *Batallas decisivas del mundo occidental*. Madrid: Ejército, 1985; 3 vols.
- FULLER, John Frederick Charles (1960): *La dirección de la guerra*. Madrid: Ejército, 1984.
- FUNCKEN, Lilianne et Fred (1966): *Le costume et les armes des soldats de tous les temps*. Paris: Casterman, 2 vols.
- FUSSELL, Paul (1975): *The Great War and modern memory*. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- FUSSELL, Paul (1986): "La Grande Guerra e la memoria letteraria inglese", in LEONI e ZADRA (eds), pp. 333-353.
- GABBA, Emilio (1973): *Republican Rome. The Army and the Allies*. Oxford: Blackwell, 1976.
- GAIER, C. (1984): "Pauvreté et armement individuel en Europe Occidentale au Moyen Age", in *Atti. Sedicesima Settimana di Studio. Prato, maggio 1984*. 26 pp. mecanografiades.
- GAMBIEZ, Gral. Fernand (1986): "L'évolution de l'adaptation des moyens et les doctrines au cours de la Première Guerre Mondiale", in *Acta, 10*, Commission Internationale d'Histoire Militaire. Freiburg: Militärgeschichtlichen Forschungsamt.
- GARLAN, Yvon (1972): *La guerre dans l'antiquité*. Paris: Nathan.
- GARLAN, Yvon (1989): *Guerre et économie en Grèce ancienne*. Paris: La Découverte.
- GAT, Azar (1989): *The origins of military thought, from Enlightenment to Clausewitz*. Oxford: Clarendon Press.
- GAZIEL (Agustí Calvet) (1917): *En las líneas de fuego*. Barcelona: Estudio.

- GAZIEL (Agustí Calvet) (1964): *Paris, 1914. Diari d'un estudiant*. Barcelona: Aedos.
- GENEVOIX, Maurice (1950): *Ceuz de 14*. Paris: Le Seuil, 1984.
- Georg Eckert Institute for International Textbook Research (1986, 2a). Braunschweig: Georg-Eckert-Institut.
- GEYER, Michael (1986): "German strategy in the age of machine warfare, 1914-1945", in PARET (ed.), pp. 527-597.
- GILBERT, Adrian (1986): *World War I in photographs*. Londres: Macdonald, 1988.
- GILBERT, Martin (1970): *First World War Atlas*. Londres: Weidenfeld & Nicolson, 1989.
- GILBERT, Sandra (1987): "Soldier's heart: literary men, literary women and the Great War", in HIGONNET *et aliae*, (eds.), pp. 197-226.
- GIONO, Jean (1931): *Le grand troupeau*. Paris.
- GIRARDET, Hilda (1987): *Storia, geografia e Studi Sociali nella scuola elementare*. Florència: La Nuova Italia.
- GLOVER, Jon; SILKIN, Jon (eds.) (1990): *The Penguin Book of First World War prose*. Londres: Penguin.
- GODFREY, John (1987): *Capitalism at war: industrial policy and bureaucracy in France, 1914-1918*. Leamington Spa: Berg.
- GRAELLS, Eudald (1974): *Les armes de foc de Ripoll*. Ripoll: Impremta Maideu, 1983.
- GUILLERM, A. (1985): *La pierre et le vent. Fortifications et marine en Occident*. Paris.
- GILLINGHAM, John (1984): "Richard I and the science of war in the Middle Ages", in GILLINGHAM i HOLT, (eds.), pp. 78-91.
- GILLINGHAM, John; HOLT, J.C.(eds.) (1984): *War and government in the Middle Ages*. Woodbridge: Boydell Press.
- GIRARDET, Raoul (1953): *La société militaire dans la France contemporaine* Paris: Plon, 1960.
- GIRARDET, Raoul (1966): *Le nationalisme français*. Paris: Armand Colin.
- GOOCH, John (1990): "Italy during the First World War", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 157-189.
- GOULD, Jenny (1987): "Women's military services in First World War Britain", in HIGONNET *et aliae* (eds.), pp. 114-125.

GRAVES, Robert (1929 i 1957): *Adiós a todo eso*. Barcelona: Edhasa, 1985.
GUDMUNDSSON, Bruce I. (1989): *Stormtroop tactics. Innovation in the German army, 1914-1918*. N. York: Praeger.

HALE, J.R. (1985): *War and society in Renaissance Europe, 1450-1620*. Londres: Fontana (Fontana History of War and European Society).

HARDACH, Gerd (1977): "La mobilisation industrielle en 1914-1918: production, planification et ideologie", in *Cahiers du Mouvement Social*, 2, pp 81-109, Paris: Les Editions Ouvrières.

HARDACH, Gerd (1977): *La Primera guerra mundial, 1914-1918*. Barcelona: Critica, 1986. (Historia económica mundial del siglo XX).

HARMAND, Jacques (sd): *La guerra antigua. De Sumer a Roma*. Madrid: Sarpe, 1985.

HARRIS, William V. (1979): *Guerra e imperialismo en la Roma republicana, 327-70 aC*. Madrid: Siglo XXI, 1989.

HART, Basil Henry Liddell (1930, 1934): *History of the First World War*. Londres: Book Club Associates, 1970.

HART, Basil Henry Liddell (1929, 1954): *Strategy: the indirect approach*. Londres: Faber & Faber, 1967.

HART, Basil Henry Liddell (1932-1933): *El espectro de Napoleón*. Buenos Aires: Eudeba, 1969.

HART, Basil Henry Liddell (1965): *The memoirs of Captain Liddell Hart*. Londres: Cassell, 2 vols.

HART, Basil Henry Liddell (1978): *The sword and the pen: selections from the world's greatest military writings*. Londres: Cassell.

HASEK, Jaroslav (1921): *El buen soldado Schweik*. L'Havana: Ed. Arte y Literatura, 1980.

HASTINGS, Max, ed (1985): *The Oxford Book of military anecdotes*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1989.

HAUSE, Steven (1987): "More Minerva than Mars: the French women's rights campaign and the First World War", in HIGONNET *et aliae* (eds.), pp. 99-113.

HAUSEN, Karin (1987): "The German nation's obligations to the heroes' widows", in HIGONNET *et aliae* (eds.), pp. 126-140.

HEADRICK, Daniel R. (1981): *Los instrumentos del imperio*. Madrid:

Aliansa Ed., 1989.

HEATH, Ian (1979): *Byzantine armies. 886-1118*. Londres: Osprey (Osprey Men-at-arms Series, 89).

HEMINGWAY, Ernest (1929): *Adiós a las armas*. Barcelona, Bruguera, 1982.

HEMINGWAY, Ernest (1938): *Els primers quaranta-nou contes*. Barcelona: Ed. 62/ La Caixa, 1989.

HERWIG, Holger H. (1990): "The dynamics of necessity: German military policy during the First World War", in MILLETT i MURRAY, (eds.), pp. 80-115.

HIGONNET, Margaret R. *et aliae* (eds.) (1987): *Behind the lines: gender and the two World Wars*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press.

HISTORY WORKING GROUP (1990): *National Curriculum. Final Report*. Londres: Department of Education and Science, HMSO.

HOARE, Stephen (1986): *Finding about fighting in World War I*. Londres: Batsford Academic and Educational.

HOBBSAWM, Eric J. (1968): *Industria e imperio*. Barcelona: Ariel, 1977.

HOBBSAWM, Eric J. (1987): *La era del imperio*. Barcelona: Labor, 1989.

HOLBORN, Hajo (1986): "The Prusso-German school: Moltke and the rise of the General Staff", in PARET (ed.), pp. 281-195.

HOLMES, Richard (1988): *Atlas historique de la guerre*. Paris: Lattès/Hachette, 1989.

HOLT, Toni & Valmai (1977): *Till the boys come home. The picture postcards of the First World War*. Londres: Macdonald & Jane's.

HORNE, Alistair (1962): *The price of glory, Verdun, 1916*. Londres: Penguin Books, 1964.

HOUGH, R. (1983): *The Great War at sea*. Oxford: Oxford Univ. Press.

HOWARD, Michael (1961): *The Franco-Prussian war*. Londres.

HOWARD, Michael (1976): *La guerre dans l'histoire de l'Occident*. Paris: Fayard, 1988.

HOWARD, Michael (1983): *Las causas de las guerras y otros ensayos*. Madrid: Ejército, 1987.

HOWARD, Michael (1986): "Men against fire: the doctrine of the offensive in 1914", in PARET (ed.), pp. 510-526.

HUSS, Marie Monique (1988): "Pronatalism in wartime France", in WALL

i WINTER (eds.), pp. 329-368.

IMASHEV, George (1992): "Official cameramen and the making of news", comunicació presentada al congrés *Guerra, cinema i societat*, Barcelona, Universitat de Barcelona, febrer, 1992.

JAL, Paul (1969): "Les guerres civiles de la fin de la république et l'imperialisme romain", in BRISSON (dir.), pp. 75-84.

JACOBS, Lewis (1939): *La azarosa historia del cine americano*. Barcelona: Lumen, 1971.

JOFFRE, Mariscal Joseph (1932): *Mémoires du marechal, 1910-1917*. Paris: Plon.

JOLL, James (1973): *Historia de Europa desde 1870*. Madrid: Alianza Ed., 1983.

JOLL, James (1984): *The origins of the First World War*. Londres: Longman, 1987.

JONES, Archer (1987): *The art of war in the Western world*. Oxford: Oxford Univ. Press.

JONES, David R. (1990): "Imperial Russia's forces at war", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 249-328.

JÜNGER, Ernst (1920, 1961): *Tempestades de acero*. Barcelona: Tusquets, 1987.

KEEGAN, John (1976): *The face of battle*. Londres: Penguin Books, 1978.

KEEN, Maurice (1984): *La caballería*. Barcelona: Ariel, 1986.

KEIGER, J.F.V. (1990): "Britain's "Union Sacrée" in 1914", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU, (dirs.), pp. 39-52.

KENNEDY, Paul M. (1976): *The rise and fall of British naval mastery*. Londres: Macmillan, 1983.

KENNEDY, Paul M. (1981): *The realities behind diplomacy*. Londres: Allen & Unwin.

KENNEDY, Paul M. (1990 a): "Britain in the First World War", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp.31-79.

KENNEDY, Paul M. (1990 b): "Military effectiveness in the First World

- War", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 329-350.
- KEYNES, John Maynard (1919): *Las consecuencias económicas de la paz*. Barcelona: Crítica, 1987.
- KIERNAN, V.G. (1982): *European Empires from conquest to collapse, 1815-1960*. Londres: Fontana. (Fontana History of War and European Society).
- KIPLING, Rudyard (1890-1936): *War stories and poems*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1990.
- KIRÁLY, B.K.; DREISZIGER, N.F. (eds.) (1985): *East Central European society in World War I*. N York: Atlantic Research and Publications (War and Society in East Central Europe, vol. XIX).
- KNIGHTLEY, P (1975): *The first casualty*. Londres.
- KOCH, H.W.; HOGG, Ian; GWYNJONES, P.L. (1982): *Medieval warfare*. Londres: Bison Books, 1988.
- KOCKA, Jürgen (1973): *Facing total war. German society, 1914-1918*. Leamington Spa: Berg, 1984.
- KRAUS, Karl (1922): *Gli ultimi giorni dell'umanità*. Milà: Adelphi, 1990.
- KRUMEICH, Gerd (1990 a). "L'entrée en guerre en Allemagne", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU, (dirs.), pp. 65-74.
- KRUMEICH, Gerd (1990 b): "Le soldat allemand sur la Somme", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU, (dirs.), pp. 367-374.
- KUSNIEWICZ, Andrzej (1971): *El Rey de las Dos Sicilias*. Barcelona, Anagrama, 1983.
- LAWRENCE, Thomas E., "Lawrence d'Arabia" (1920): *Los siete pilares de la sabiduría*. Madrid: Ed. Libertarias, 1990.
- LAUX, James M. (1977): "Gnome et Rhône: une firme de moteurs d'avion durant la Grande guerre", in FRIDENSON (coord.), pp. 171-187.
- LEE, Joe (1975): "Administrators and agriculture: aspects of German agriculture policy in the First World War", in WINTER (ed.), pp. 229-238.
- LEED, Eric J. (1979): *No man's land. Combat and identity in World War I*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- LEONI, Diego; ZADRA, Camillo (eds.) (1986): *La Grande Guerra. Esperienza, memoria, immagini*. Bologna: Il Mulino.
- LIDDLE, Peter H. (1985): *The sailor's war. 1914-1918*. Poole: Blandford Press.

- LONIS, Raoul (1985): "La guerre en Grèce. Quinse années de recherche: 1968-1983", in *Revue des Études Grecques*, 98, pp. 321-379.
- LORENZ, Konrad (1963): *Sobre la agresión, el pretendido mal*. Madrid: Siglo XXI, 1985.
- LUC, Jean Noël (1981): *La enseñanza de la historia a través del medio*. Madrid: Cincel / Kapeluss, 1986.
- LUDENDORFF, Graf. Eric (1919): *Mis recuerdos de guerra*. Barcelona: Seix Barral, 1920.
- LUPFER, Timothy T. (1981): "The dynamics of doctrine: the changes in German tactical doctrine during the First World War", in *Leavenworth Papers*, 4, jul., 1981.
- LUSSÚ, Emilio (1938): *Un anno sull'altipiano*. Torí: Einaudi, 1975.
- LUVAAS, Jay (1966): *Frederick the Great on the art of war*. N. York.
- LUXEMBURG, Rosa (1916): "La crisis de la socialdemocracia (pamflet "Junius")", in *Escritos políticos*, Barcelona: Grijalbo, 1977, pp. 255-398.
- MAALOUF, Amin (1983): *Las cruzadas vistas por los árabes*. Madrid: Alianza Ed., 1989.
- MACDONALD, John (1989): *Grandes batallas del mundo*. Barcelona: Folio.
- MAC ISAAC, David (1986): "Voices from the Central Blue: the air power theorists", in: PARET (ed.), 1986, pp. 624-647.
- MANN, Golo (1971): *Wallenstein*. Barcelona: Grijalbo, 1978.
- MARICHALAR, A. (1952): *Julián Romero*. Madrid.
- MARCUSE, Herbert (1968): *La agresividad en la sociedad industrial avanzada*. Madrid: Alianza Ed., 1984.
- MARQUIS, H.G. (1978): "Words as weapons: propaganda in Britain and Germany during the First World War", in *Journal of Contemporary History*, vol. XII.
- MARTIN DU GARD, Roger (1922-1940): *Los Thibault*. Madrid, Alianza Ed., 1974-1975.
- MARTIN SERRANO, Manuel (1986): *La producción social de la comunicación*. Madrid: Alianza Ed.
- MARTINEZ, Miquel; PUIG, Josep Maria (1990): Disertació a les Jornades de Reflexió: *Quatre reptes per la nostra escola*. Taula 2: "L'educació en els valors". Ateneu Barcelonès, novembre 1990.

- MARTINEZ i FIOL, David (1991): *Els "voluntaris catalans" a la Gran Guerra (1914-1918)*. Barcelona: Publ. de l'abadia de Montserrat.
- MARWICK, Arthur (1970): *Britain in the Century of total war*. Londres, 1974.
- MASÓ, Xavier (1973): "La Primera guerra mundial", in *El cine. Enciclopedia del séptimo arte*. Donostia: Buru Lan, vol. 5, pp. 153-164.
- MAURIN, Jules (1982): *Armée-guerre-société. Soldats languedociens, (1889-1919)*. Paris: Publ. de la Sorbonne.
- MAUROIS, André (1918): *Els silencis del coronel Bramble*. Barcelona: 1967.
- MAYER, Arno J. (1981): *La persistencia del Antiguo Régimen*. Madrid: Alianza Ed., 1984.
- McELWEE, William (1974): *The art of war. Waterloo to Mons*. Londres: Weidenfeld & Nicolson.
- McNEILL, William (1982): *La búsqueda del poder. Tecnología, fuerzas armadas y sociedad desde el 1 000 d.C.* Madrid: Siglo XXI, 1988.
- MEAD, Margaret: "La guerra es una invención y no una necesidad biológica", in *La antropología y el mundo contemporáneo*, Buenos Aires: Siglo XX, 1975, pp. 15-24.
- MELOGRANI, Piero (1990): "Les soldats et la population civile italienne en 1917", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 333-336.
- MEYER, Bradley J. (1991): "Helmuth von Moltke, Graf Alfred Schlieffen and the development of operational art", disertació a l'American Military Institute, el 23 de març del 1991, còpia mecanografiada.
- MEYER, Jacques (1966): *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande guerre*. Paris: Hachette.
- MEYER, J.; DUCASSÉ, A.; PERREUX, G. (1959): *Vie et mort des Français*. Paris.
- MICHEL, Marc (1990): "Mythes et réalités du concours colonial: soldats et travailleurs d'Outre-mer dans la guerre française", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 393-409.
- MILLETT, Allan R.; MURRAY, Williamson (eds.) (1988): *Military effectiveness*. Boston: Unwin Hyman, 1990, vol. I: "The First World War".
- MIQUEL, Pierre (1983): *La grande guerre*. Paris: Fayard.
- MIQUEL, Pierre (1984): *World War I*. Morristown, N. Jersey: Silver Burdett

Co., 1985.

MONTAGU, Ashley (1976): *La naturaleza de la agresividad humana*. Madrid: Alianza Ed., 1985.

MONTESSORI, Maria (1949): *Educazione e pace*. Milà: Garzanti, 1953.

MONTGOMERY, Mariscal Bernard L. (1968): *Historia del arte de la guerra*. Madrid: Aguilar, 1969.

MONTICONE, Alberto (1972): *Gli italiani in uniforme. 1915-1918..* Bari: Laterza.

MOTTRAM, R.H. (1927): *The Spanish Farm trilogy 1914-1918*. Londres: Penguin Books, 1979.

MOYNIHAN, Michael (ed.)(1980): *Greater love, letters home, 1914-1918*. Londres: W.H.Allen.

MUMFORD, Lewis (1934): *Técnica y civilización*. Madrid: Alianza Ed., 1977.

MYATT, Major F. (1979): *The illustrated Encyclopedia of firearms. XIXth century*. Londres: Tiger Books International, 1989.

NASH, Mary (1991): "En torno a las consecuencias sociales de la Primera guerra mundial", in *Sociología del trabajo*, num 13, tardor 1991, pp. 115-135.

NEF, John U. (1950): *La guerre et le progrès humain*. Paris: Alsatia, 1954.

NENNINGER, Timothy K. (1990): "American military effectiveness in the First World War", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 116-156.

NÉRÉ, Jacques (1965): *La guerre de Sécession*. Paris: Presses Univ. de France.

NISH, Ian (1990): "Japan, 1914-1918", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 229-248.

NORMAN, A. (1968): *The Great Air War*. Londres: Macmillan.

NOVAK, Joseph D. (1977): *Teoría y práctica de la educación*. Madrid: Alianza Ed., 1982.

OMAN, Charles W.C. (1884): *The art of war in the Middle Ages. A.D. 378-1515*. Londres, 1953.

OWEN, Wilfred (1920): *Collected poems*. Londres: Chatto & Windus, 1963.

OWEN, Wilfred (1967): *Collected letters*. Londres: Oxford Univ. Press.

- PAGE, Melvin E. (ed.)(1987): *Africa and the First World War*. N. York: Saint Martin's Press.
- PAGÈS, Joan (1989): "Aproximación a un curriculum sobre el tiempo histórico", in Julio RODRIGUEZ FRUTOS (ed.): *Enseñar historia*, Barcelona: Laia, pp. 107-138.
- PAKENHAM, Thomas (1979): *The Boer War*. Londres.
- PALMER, R.R. (1986): "Frederick the Great, Guibert, Bülow: from dynastic to national war", in PARET (ed.), pp. 91-119.
- PARET, Peter (ed.) (1986): *Makers of modern strategy, from Machiavelli to the nuclear age*. Oxford: Clarendon Press.
- PARET, Peter (1986 a): "Napoleon and the revolution in war", in PARET (ed.), pp. 123-142.
- PARET, Peter (1986 b): "Clausewitz", in PARET (ed.), pp. 186-213.
- PARKER, Geoffrey (1972): *El ejército de Flandes y el camino español, 1567-1659*. Madrid: Alianza Ed., 1986.
- PARKER, Geoffrey (1984): *La Guerra de los Treinta Años*. Barcelona: Crítica, 1988.
- PARKER, Geoffrey (1988): *La revolución militar*. Barcelona: Crítica, 1990.
- PARKER, Geoffrey i Angela (1977): *European soldiers, 1550-1650*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- PARKER, H.M.D. (1971): *The Roman legions*. N. York: Barnes & Noble.
- PASTERNAK, Boris (1958): *El doctor Jivago*. Barcelona: Ed. 62, 1987.
- PEDRONCINI, Guy (1967): *Les mutineries de 1917*. Paris: Presses Univ. de France.
- PEDRONCINI, Guy (1974): *Pétain, général en chef, 1917-1918*. Paris: Presses Univ. de France.
- PEDRONCINI, Guy (1986): "L'évolution des idées stratégiques françaises", in Acta num 10 de la Commission Internationale d' Histoire Militaire. Freiburg, Militärgeschichtliches Forschungsamt, pp. 23-34.
- PERROT, Michelle (1987): "The new Eve and old Adam: French women's condition at the turn of the century", in HIGONNRT et aliae (eds.), pp. 51-60.
- PETER, Barbara (1977): *Zur Geschichte des Kanons der Kriegsallegorie im Deutschen Lesebuch*. Braunschweig: Universität, memoria mecanografiada.
- PLASCHKA, Richard Georg (1985): "The Army and internal conflict in the

- Austro-Hungarian Empire, 1918", in KIRALY i DREISZIGER (eds.), pp. 338-353.
- POIDEVIN, Raymond (1983): *L'Allemagne et le monde au XX e siècle*. Paris: Masson.
- Poilus savoyards, chronique d'une famille de Tarentaise, 1913-1918* (1980): Chambéry, (Coll. Gens de Savoie).
- POIRIER, Lucien (1989): *Les transformations de la guerre. Une lecture de Colin*. Paris: Economica.
- POPE, Dudley (1965): *Guns*. Londres: Spring Books, 1969.
- POPKEWITZ, Thomas S. (1977): "Los valores latentes del curriculum centrado en las disciplinas", in GIMENO SACRISTAN i PEREZ GOMEZ (comp.) (1989): *La enseñanza: su teoría y su práctica*. Madrid: Akal, pp. 306-321.
- PORCH, Douglas (1986): "Bugeaud, Galliéni, Lyautey: the development of French colonial warfare", in PARET (ed.), pp. 376-407.
- PORCH, Douglas (1990): "The French Army in the First World War", in MILLETT i MURRAY (eds.), pp. 190-228.
- PROST, Antoine (1977): *Les anciens combattants (1914-1939) et la société française*. Paris: Firmin Didot.
- PUIG ROVIRA, Josep Maria; MARTINEZ MARTIN, Miquel (1989): *Educación moral y democracia*. Barcelona: Laertes.
- RAYFIELD, D. (1988): "The soldier's lament. World War One folk songs in the Russian Empire", in *Slavonic and East European Review*, v. 66, num 1, pp. 66-90.
- REVELLI, N. (1977): *Il mondo dei vinti*. Torí.
- RÉBÉRIOUX, Madeleine (1978): "El debate sobre la guerra", in *Historia del marxismo*, VI: "El marxismo en la época de la Segunda Internacional". Barcelona: Bruguera, 1981, pp. 287-345.
- REGAN, Geoffrey (1987): *Historia de la incompetencia militar*. Barcelona: Crítica, 1989.
- REILLY, Catherine, (ed.): *Scars upon my Heart. Women's poetry and verse of the First World War*. Londres: Virago Press.
- REMARQUE, Erich Maria (1929): *Res de nou a l' Oest*. Barcelona: Proa, 1968.

- RENN, Ludwig (A.F. Vieth von Gollissenau) (1928): *War*. Londres: Anthony Mott, 1984.
- RENOUVIN, Pierre (1962): *La crise européenne et la Première Guerre Mondiale*. Paris: Presses Univ. de France.
- RENOUVIN, Pierre (1972): *La Primera guerra mundial*. Vilassar: Oikos-Tau, 1983.
- REYBAUT, Paul (1977): *Les raisins sont bien beaux. Correspondance de guerre d'un rural*. Paris: Fayard.
- RIGONI STERN, Mario (1978): *Storia di Tönle*. Tori: Einaudi.
- RIEGEL, Léon (1978): *Guerre et littérature. Le bouleversement des consciences dans la littérature romanesque inspirée par la Grande Guerre. Littératures française, anglo-saxonne et allemande, 1910-1930*. Paris: Klincksieck
- RiQUER, Martí de (1968): *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*. Barcelona: Ariel.
- ROBBINS, Keith (1984): *The First World War*. Londres: Oxford Univ. Press, 1989.
- ROBERTS, M. (1956): "The Military Revolution, 1560-1660", in *Essays in Swedish History*, Londres, 1967, pp. 195-225.
- ROMAINS, Jules (1938): *Verdun*. Paris: Livre de poche, 1975.
- ROMILLY, Jacqueline de (1968): "Guerre et paix entre cités", in VERNANT (dir.), 1985, pp. 207-220.
- ROTH, Joseph (1932): *La marcha de Radetzky*. Barcelona: Edhasa, 1989.
- ROTH, Joseph (1938): *La cripta de los capuchinos*. Barcelona: Sirmio, 1991.
- ROTHENBERG, Gunther E. (1976): "The Habsburg Army in the First World War: 1914-1918", in KIRALY i DREISZIGER (eds.), 1985, pp. 289-300.
- ROTHENBERG, Gunther E. (1977): *The art of Warfare in the age of Napoleon*. Londres.
- ROTHENBERG, Gunther E. (1986 a): "Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the "Military Revolution" of the seventeenth century", in PARET (ed.), pp. 32-63.
- ROTHENBERG, Gunther E. (1986 b): "Moltke, Schlieffen and the doctrine of Strategic Envelopment", in PARET (ed.), pp. 296-325.

ROUAUD, Jean (1990): *Los campos del honor*. Barcelona: Anagrama, 1991. Hi ha versió catalana (1992).

RUNCIMAN, Steve (1951-1954): *Historia de las cruzadas*. Madrid: Alianza Ed., 1985, 3 vols.

RUSSELL, Bertrand (1968): *Autobiografía*. II, 1914-1944. Barcelona: Edhasa, 1990.

SACRISTAN, Manuel (1979): "El informe al Club de Roma sobre el apredizaje", in *Pacifismo, ecología, política alternativa*. Barcelona: Icària, 1987, pp. 24-36.

SALES DE BOHIGAS, Núria (1974): *Sobre esclavos, reclutas y mercaderes de quintos*. Esplugues: Ariel.

SALES DE BOHIGAS, Núria (1980): "El segle XVIII (1714-1789", in ARDIT, BALCELLS i SALES: *Història dels Països Catalans de 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa, pp. 15-130.

SALES DE BOHIGAS, Núria (1989): "Els segles de decadència. Segles XVI-XVIII", in Pierre VILAR (dir.): *Història de Catalunya*. Barcelona: Ed. 62, vol. IV.

SASSOON, Siegfried (1937): *The complete memoirs of George Sherston*. Londres: Faber.

SCHOLLIERS, Peter; DAELEMANS, Frank (1988): "Standards of living and standards of health in wartime Belgium", in WALL i WINTER (eds.), pp. 139-158.

SEMINARI PERMANENT D'EDUCACIÓ PER LA PAU DE BADALONA (1987): "Educar en valors: diez tesis en forma de dudas", in *Cuadernos de Pedagogía*, 150, pp. 10-13.

SHOWALTER, Elaine (1987): "Rivers and Sassoon: the inscription of male gender anxieties", in HIGONNET et aliae (eds.), pp. 61-69.

SHY, John (1986): "Jomini", in PARET (ed.), pp. 143-185.

SIEDER, Reinhard (1988): "Behind the lines: working class family life in wartime Vienna", in WALL i WINTER (eds.), pp. 109-138.

SILKIN, Jon (ed.)(1979): *The Penguin Book of First World War poetry*. Londres: Penguin, 1981.

SMITH, Steve A. (1987): "Petrogrado en 1917: la visión de los de abajo", in Daniel H. KAISER, (ed.): *La revolución obrera de Rusia en 1917. La visión*

- de los de abajo*. Barcelona: Critica, en preparació.
- SOLDEVILA, Ferran (1966): *Els catalans i l'esperit bel·licós*. Barcelona: Ed. 62, 1980.
- SOLJENITSIN, Aleksander (1971): *Àoût quatorze*. Paris: Le Seuil, 1972.
- SOMBART, Werner (1913): *Krieg und Kapitalismus*. Munic: Duncker & Humboldt.
- SPIERS, Edward M (1980): *The army and society, 1815-1914*. Londres: Longman.
- STENGERS, Jean (1990): "La Belgique", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 75-91.
- STONE, Norman (1975): *The Eastern front, 1914-1917*. Londres: Hodder & Stoughton, 1985.
- STRACHAN, Hew (1983): *European armies and the conduct of war*. Londres: Allen & Unwin, 1984.
- STROMBERG, Roland N. (1982): *Redemption by war: the intellectuals and 1914*. Lawrence, Kans.
- SULZBACH, Herbert (1935): *With the German guns, fifty months on the Western Front, 1914-1918*. Londres: Frederick Warne, 1981.
- SUTTNER, Baronessa Bertha von (1889): *Abajo las armas*. Barcelona: Mateu, 1961.
- TAMES, Richard (1984): *The Great War. Living Through History*. Londres: Batsford Academic and Educational.
- TAYLOR, Richard; YOUNG, Nigel (eds.) (1987): *Campaigns for peace. British peace movements in the twentieth century*. Manchester: Manchester Univ. Press.
- TERRAINE, John (1982): *The white heat: the new warfare 1914-1918*. Londres: Guild Publishing.
- THÉBAUD, Françœoise (1986): *La femme au temps de la guerre de 14*. Paris.
- THOM, Deborah (1988): "Women and work in wartime Britain", in WALL i WINTER (eds.), pp. 297-326.
- THOMPSON, I.A.A. (1976): *Guerra y decadencia: gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*. Barcelona: Critica, 1981.
- TILLY, Charles (ed) (1975): *The formation of national States in Western*

- Europe. Princeton: Princeton University Press.
- TOYNBEE, Arnold: *Guerra y civilización*. Madrid: Alianza Ed., 1976.
- TOLLER, Ernst (1933): *Una juventud en Alemania*. Barcelona: Muchnik, 1987.
- TRAKL, Georg (1913-1915): *Obra poètica*. Barcelona: Empúries, 1990. Col·lecció Migjorn.
- TREBILCOCK, Clive (1969): "Spin-off in British economic history: armaments and industry, 1760-1914", in *Economic History Review*, 22 pp. 474-490.
- TREBILCOCK, Clive (1973): "British armaments and European industrialization, 1890-1914", in *Economic History Review*, 26, pp. 254-272.
- TREBILCOCK, Clive (1975): "War and failure of industrial mobilization, 1899 and 1914", in WINTER (ed.), pp. 139-164.
- TREBILCOCK, Clive (1981): *The industrialization of the continental powers. 1780-1914*. Londres: Longman.
- TRUMBO, Dalton (1939): *Johnny cogió su fusil*. Barcelona: Circulo de Lectores, 1989.
- TUILIER, André (1976): "Byzance et la féodalité occidentale. Les vertus guerrières des premiers croisés d'après l'Alexiade d'Anne Comnène", in *Actes du 101 e. Congrès National des Sociétés Savantes, Lille, 1976*. Paris, 1978, pp. 35-50.
- TURNBULL, S.R. (1980): *The Mongols*. Londres: Osprey.
- TXOLOKHOV, Mikhail (1928): *El Don de plácides aigües*. Barcelona: Ari many, 1965.
- TXOSSITX, Dobritsa (1972-1979): *Le temps de la mort*. Paris: L'âge de l'homme, 1992, 2 vols.
- URLANIS, B.: *Guerres et populations*. Moscou: Progrès, 1972.
- VANSITTART, Peter (1981): *Voices from the Great War*. Londres: Penguin, 1983.
- VAUCHEZ, André (1984): "La notion de guerre juste au Moyen Âge", in *Les Quatre Fleuves*, pp. 9-22.
- VERBRUGGEN, J.F. (1977): *The art of war in Western Europe during the Middle Ages, from the eighth century to 1340*. N. York.

VERNANT, Jean-Paul (dir.) (1968): *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*. Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1985.

VIGEZZI, Brunello (1990): "L'Italie liberale —gouvernement, partis, vie sociale— et l'intervention dans la Première Guerre Mondiale", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp. 93-115.

VILAR, Pierre (1988): "Les Ciències Socials i l'ensenyament", in *Actes del 1 er. Simposi sobre l'ensenyament de les Ciències Socials*. Vic: Eumo, pp. 11-19.

VINCENT, C.P. (1985): *The politics of hunger: the allied blockade of Germany, 1915-1919*. Athens, Ohio: Ohio Univ. Press.

VITALE, Eligio (ed.) (1988): "Dal diario di un soldato genio, 1917-1921", in *Studi e problemi contemporanei*, 1/2, pp. 135-146.

WA'TES, Bernard (1987): *A class society at war. England, 1914-1918*. Leamington Spa: Berg.

WALL, R.; WINTER, J.M. (eds.) (1988): *The upheaval of war; work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

WANTY, Emile: *La historia de la humanidad a través de las guerras*. Madrid: Alfaguara, 1972.

WEIGLEY, Russell F. (1986): "American Strategy from its beginnings through the First World War", in PARET (ed.), pp. 408-443.

WESTWOOD, John (1980): *Railways at war*. Londres.

WILKES, John (1972): *The Roman Army*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

WILLMOTT, H.P. (1982): *Sea warfare: weapons, tactics and strategy*. N. York: Hippocrene.

WINTER, Jay M. (ed.) (1975): *War and economic development*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

WINTER, Jay M. (1986): *The Great War and British people*. Londres: Macmillan, 1987.

WINTER, Jay M. (1988): *The experience of World War I*. Londres: Macmillan.

WINTER, Jay M. (1990): "Some paradoxes of the Great War", in BECKER i AUDOIN-ROUZEAU (dirs.), pp.453-491.

- WISE, Terence (1979):** *Saxon, Viking and Norman*. Londres: Osprey.
- WITTLIN, Józef (1935):** *La sal de la tierra*. Barcelona: Muchnik, 1990.
- WRIGHT, Quincy (1964):** *A study of war*. Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1983, ed. abreviada. (Ed. orig. completa, 1942).
- YOUNG, Nigel (1987 a):** "Tradition and innovation in the British Peace Movements: towards an analytical framework", in TAYLOR i YOUNG (eds.), pp. 5-22.
- YOUNG, Nigel (1987 b):** "War resistance and the British Peace movement since 1914", in TAYLOR i YOUNG (eds.), pp. 23-48.
- YOUNG, Peter:** *Máquinas de guerra*. Barcelona: Grijalbo, 1975.
- ZADRA, Camillo (1985):** "Quaderni di guerra. Diari e memoria di soldati trentini nella Grande Guerra", in *Materiali di lavoro*, 1-2-3, pp. 209-236.
- ZIVONOVIC, Dragan (1985):** "Serbia and Montenegro: the home front, 1914-1918", in KIRALY i DREISZIGER (eds.), pp. 239-259.
- ZWEIG, Stefan (1944):** *The world of yesterday*. N. York: 1945.

MAPES

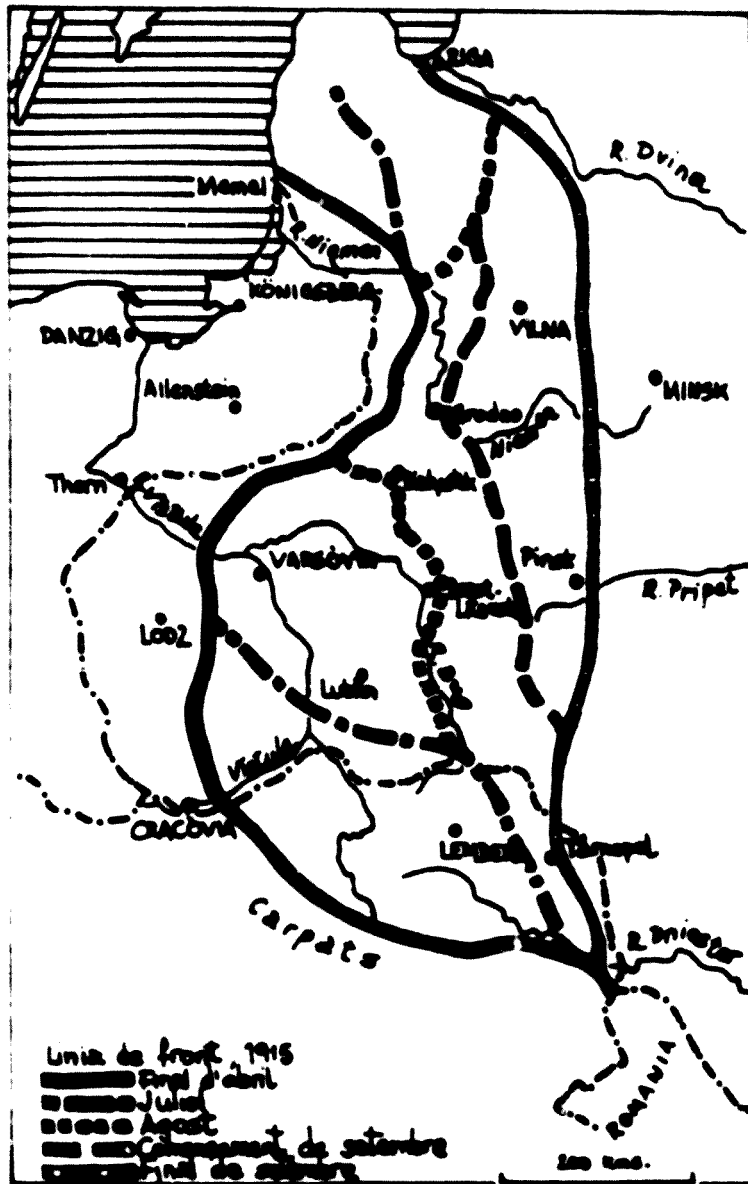
1. - Les frontieres europees abans de la Primera guerra mundial.

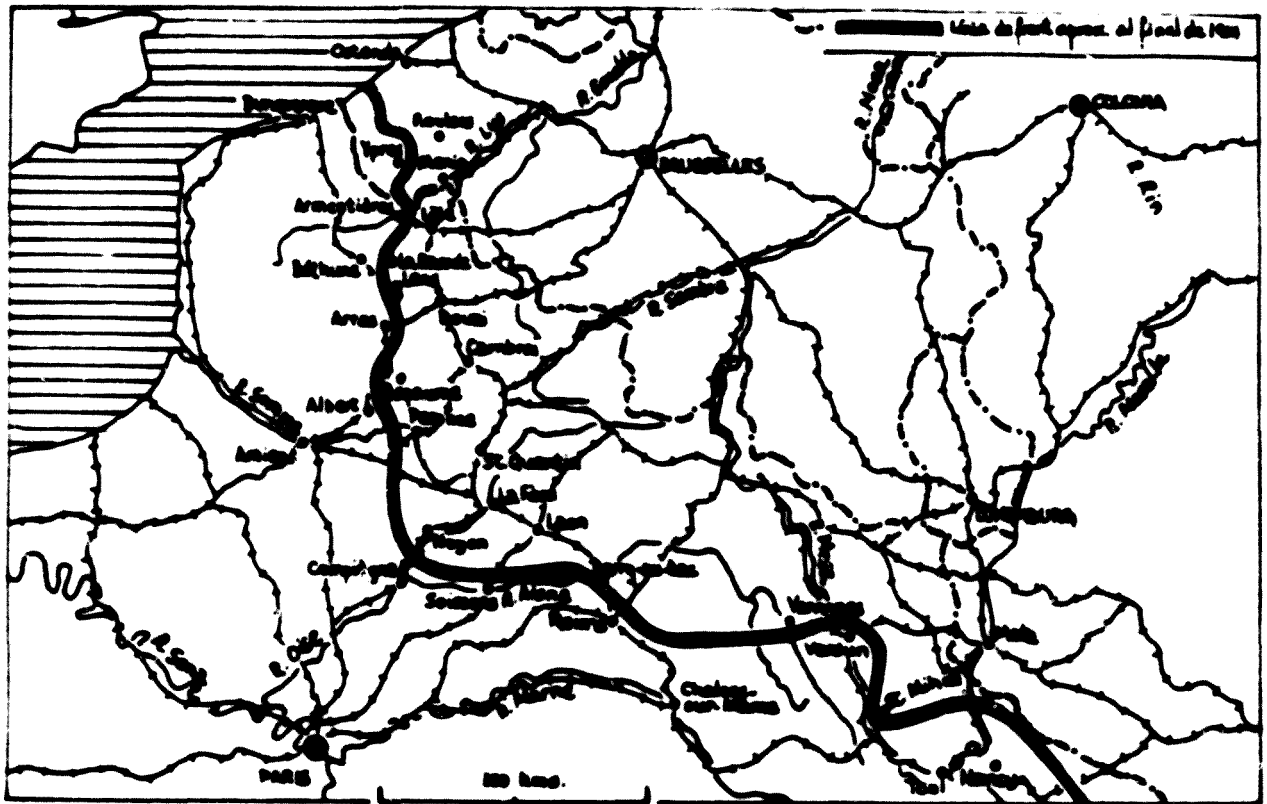
2. - Les frontieres europees després de la Primera guerra mundial.

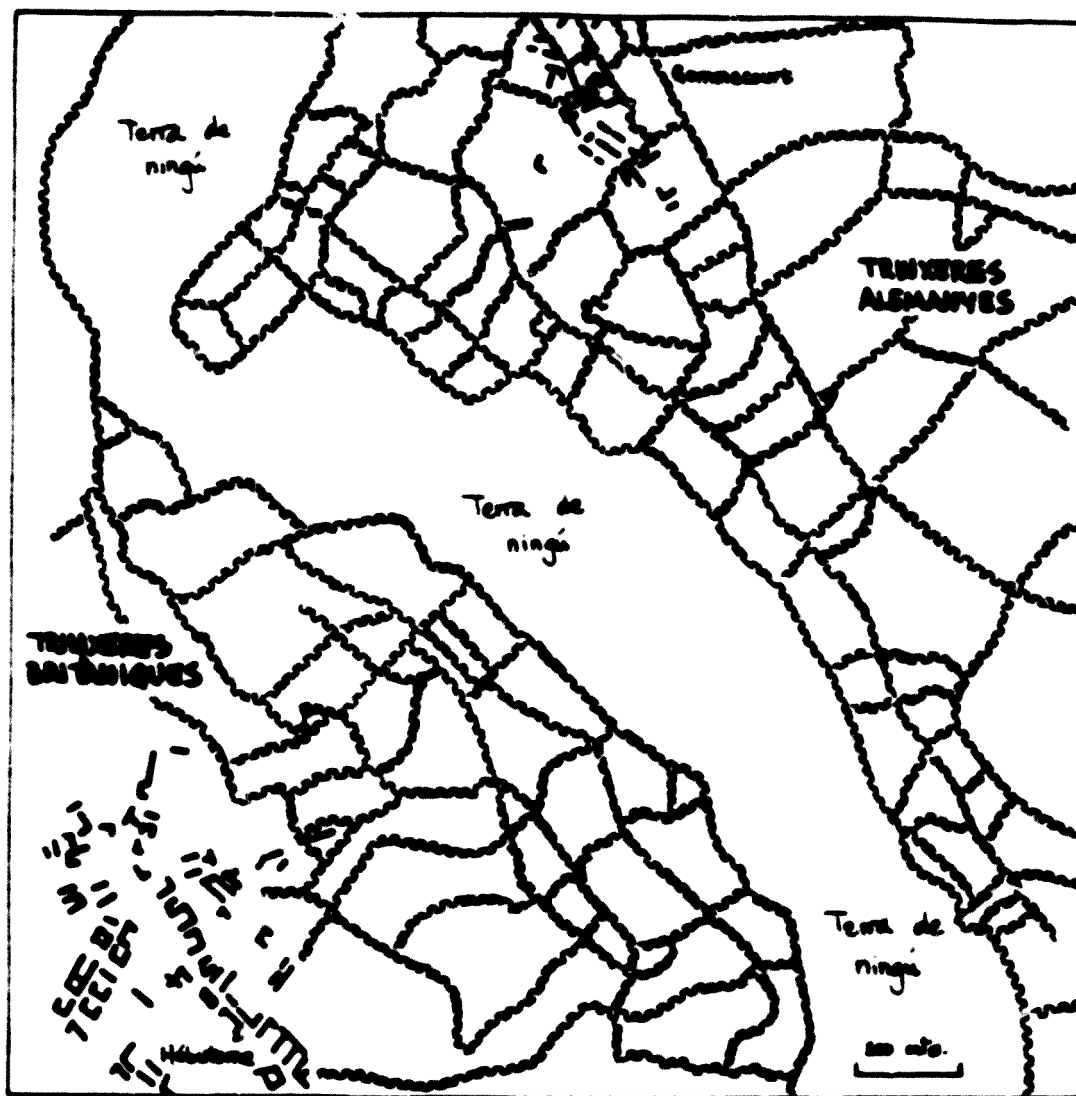
3. - Els fronts occidental, oriental, balcànic, del Vènet i de l'imperi otomà (1: Dinamarca; 2: Holanda; 3: Bèlgica; 4: Suïssa; 5: Portugal; 6: Romania; 7: Sèrbia; 8: Montenegro; 9: Albània). Font: Cruttwell, 1969.

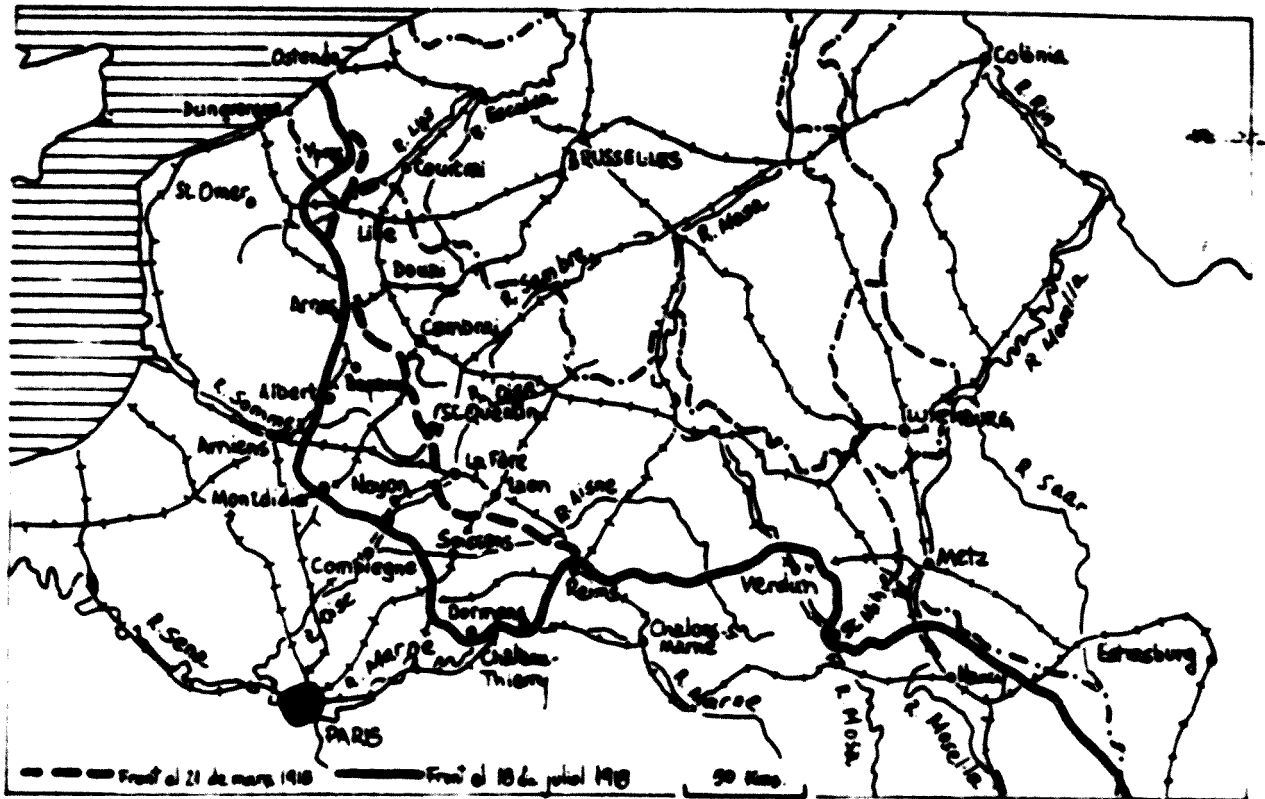
4. - La retirada russa del 1915. Font: Cruttwell, 1969.

5. - El front occidental a finals del 1914. Font: Cruttwell, 1969.

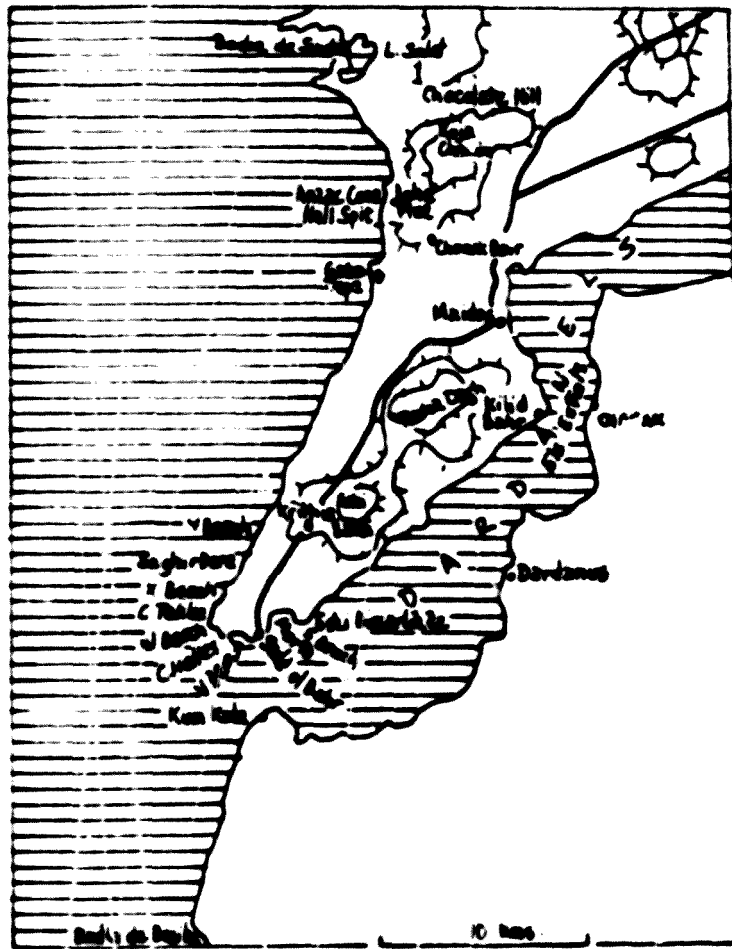
6. - La configuració dels sistemes de trinxeres. La zona representada és l'escenari del primer dia de la batalla del Somme (1 de juliol, 1916). Font: M. Gilbert, 1989

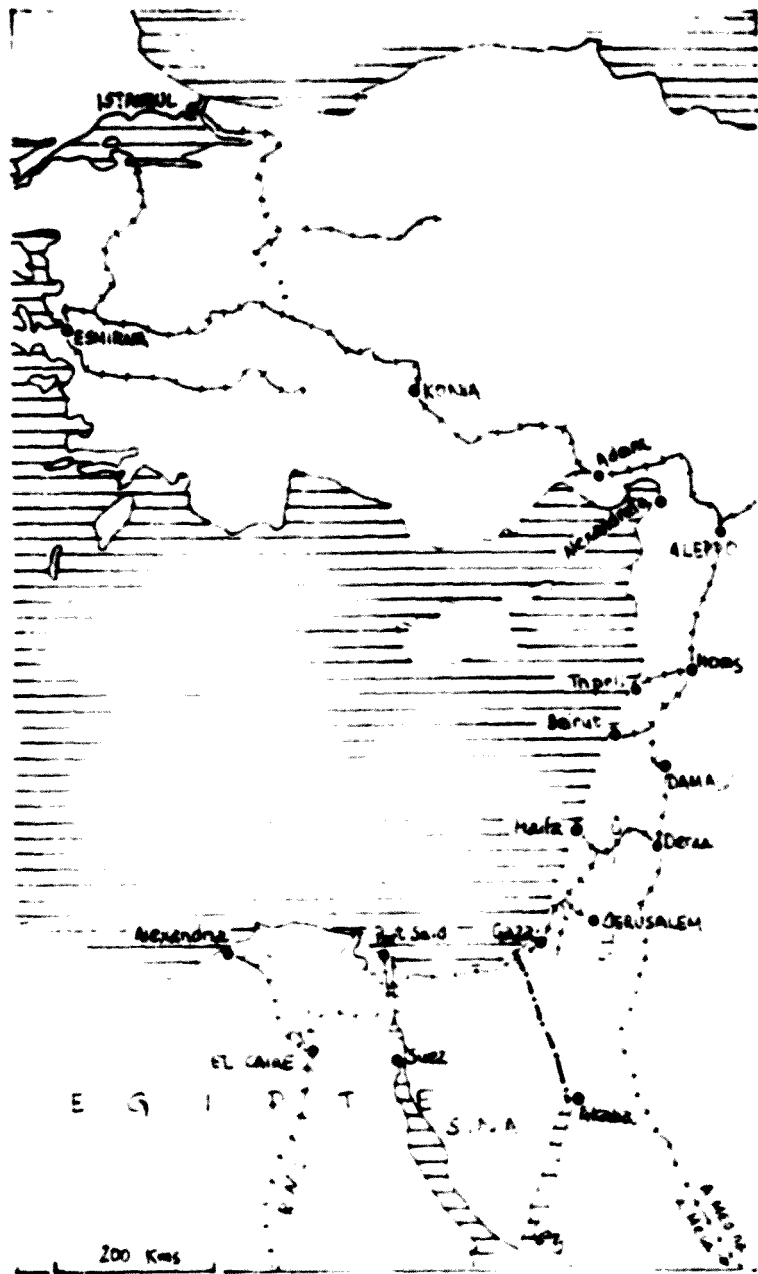
8. - L'ofensiva alemanya de primavera. Font: Cruttwell, 1969.

9. - El front del Vènet. Font: Cruttwell, 1969.

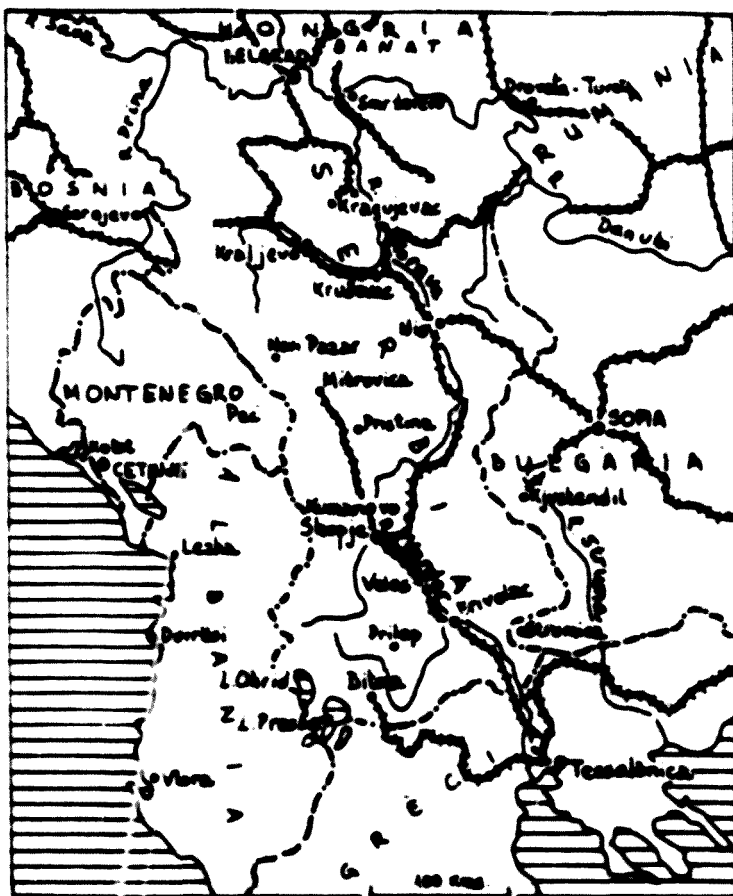
10. - La péninsule de Gallipoli. Font: Cruttwell, 1959.

11. - Palestina i el Mediterrà oriental. Font: Cruttwell, 1969.

12. - Mesopotàmia. Font: Cruttwell, 1969.

13 - Serbia. Font: Cruttwell, 1969.

14. La materialització del pla Schlieffen: observi's que l'envoltament de París no té lloc. Font: Cruttwell, 1969.

